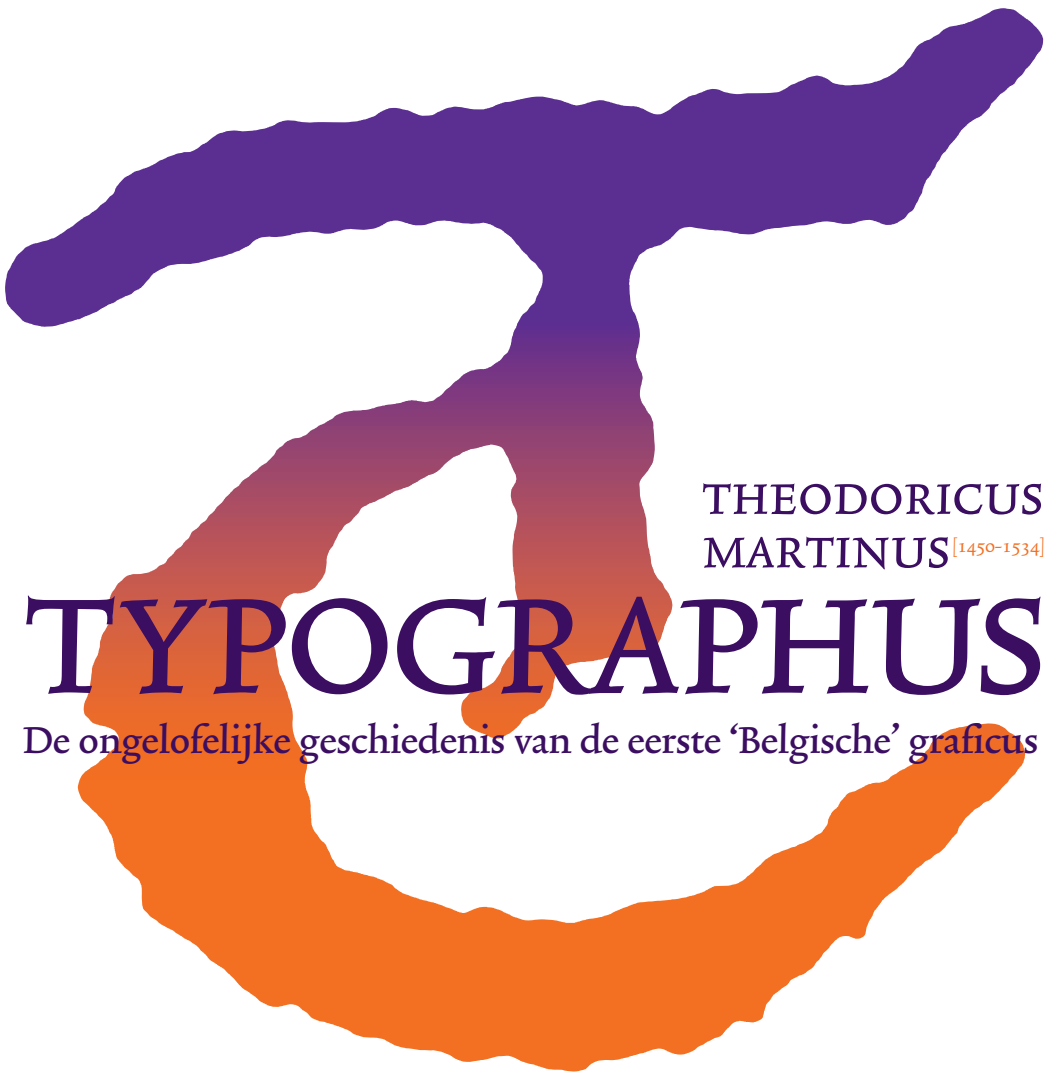

THEODORICUS
MARTINUS ^[1450-1534]

TYPOGRAPHUS

De ongelofelijke geschiedenis van de eerste 'Belgische' graficus

ERASMUSHUIS
ANDERLECHT

23/10 – 6/12/2009

www.erasmushouse.museum

Alexandre Vanautgaerden

TYPOGRAPHUS

*De ongelofelijke geschiedenis
van de eerste 'Belgische' graficus*

Dirk Martens ^[1450-1534]

*Catalogus van de tentoonstelling
die gehouden werd in het Erasmushuis
te Anderlecht
van 23 oktober tot 6 december 2009*

Ill. p. 1.

Drukkersmerk
Van Dirk Martens uit
« Jardin des fleurs de la
bienheureuse Vierge Marie »,
Antwerpen, 1508

Deze bezoekersgids werd uitgegeven door het Erasmushuis,
gemeentelijk museum van Anderlecht,
Met de steun van het Ministerie van Cultuur van de Franstalige Gemeenschap
van België, en De Vrienden van het Erasmusmuseum.

LES AMIS • DE VRIENDEN
asbl - vzw

BEZOEKERSGIDS

VOORWOORD VAN FABIENNE MIROIR

p. 5

Schepen van Cultuur (Franstalige sector),

Jeugd (Franstalige sector),

Sport en Samenlevingsopbouw (Franstalige sector)

Dirk Martens van Aalst

p. 7

Chronologie

Rederijderskamer

p. 13

De drukker

Werkkamer

p. 19

Eerste samenwerking met Erasmus te Leuven, 1503-4

p. 21

Renaissancezaal

p. 33

Dirk Martens en de lettertypes in de drukkerij

p. 35

Het atelier van Dirk Martens

p. 46

De brieven ondertekend door de drukker

p. 54

De drukkersmerken

p. 64

De lay-out

p. 72

De strijd om de 'Colloquia'

p. 76

Het Erasmiaanse vuurwerk (1516-1521)

p. 82

De virtuele bibliotheek

p. 100

Afkortingen, citeren van Latijnse teksten

p. 104

Bibliografie

p. 107

Colofon

p. 115

Dankbetuigingen

p. 116

In ben verheugd een voorwoord te schrijven voor deze bezoekers-gids die niet alleen ons gemeentelijk erfgoed in de kijker zet, maar eveneens werken van prestigieuze Belgische en buitenlandse instellingen. Het is hartverwarmend te zien dat boeken van het Erasmushuis omringd worden door meesterwerken van het museum Plantin-Moretus, de universiteit van Gent, de gemeentebibliotheek van Rotterdam of de bibliotheek Saint-Geneviève te Parijs.

Het grootste aantal tentoongestelde boeken komt van de Koninklijke Bibliotheek van België. Al vijftien jaar lang heeft het Erasmushuis een heel nauwe samenwerking opgebouwd met de Koninklijke Bibliotheek. Er werd een overeenkomst afgesloten tussen de meest prestigieuze bibliotheek van het land en ons museum om aan het grote publiek de catalogus van de oude en moderne drukken van het Erasmushuis ter beschikking te stellen via de algemene geïnformatiseerde catalogus. Vandaag werden er reeds meer dan 9000 'Anderlechtse' verwijzingen ingevoerd. In 2006 hebben wij in Anderlecht enkele meesterwerken van Justus Lipsius, die bewaard worden in de Koninklijke Bibliotheek, tentoongesteld. Ik moet de algemeen directeur van de bibliotheek, de heer Patrick Lefèvre, heel hartelijk danken evenals de conservator van de afdeling kostbare werken, Claude Sorgeloos, voor hun samenwerking en hun steun bij dit nieuwe project.

Deze tentoonstelling kadert binnen een groter project *Passeurs de textes*, dat werd ontworpen in samenwerking met de *École nationale des chartes* en de bibliotheek Saint-Geneviève te Parijs, evenals met het *Centre d'Études supérieures de la Renaissance* te Tours en FISIER (*Fédération internationale des Sociétés et Instituts d'Étude de la Renaissance*). In de lente van 2009 werd er een wetenschappelijk colloquium gehouden te Parijs in het plechtige kader van de Sorbonne en van de Bibliothèque Saint-Geneviève en tegelijkertijd werd er een tentoonstelling georganiseerd die meerdere topstukken van deze bibliotheek tentoon stelde op de Place du Panthéon.

Dank zij het initiatief van de directeur Yves Peyré en van de conservator van de afdeling Kostbare Werken Yann Sordet, hebben wij het genoegen om in 2010 te Brussel deze prachtige tentoonstelling op te stellen, terwijl de Anderlechtse expositie te zien zal zijn in Parijs.

Naar aanleiding van dit Parijse colloquium, heeft het Erasmushuis met Brepols Publishers te Turnhout twee prachtige boeken uitgegeven rond het project *Passeurs de textes*. Eén volume is gewijd aan een nieuwe biografie van de drukker Dirk Martens, geredigeerd door de conservator van de gemeentelijke musea van Anderlecht, Alexandre Vanautgaerden, samen met Renaud Adam, wetenschappelijk attaché van de Kostbare Werken van de Koninklijke Bibliotheek van België. Dit boek is een heel handige aanvulling bij deze bezoekersgids en vernieuwt het beeld dat we eventueel hebben van de ‘eerste Belgische drukker’.

Al vijftien jaar ontwikkelt het Erasmushuis een publicatiebeleid, wat een nauwe samenwerking met verscheidene grote grafische bureaus met zich meebracht, waaronder Sign, dat de mooie scenografie van de tentoonstelling heeft verzorgd. Ik hou eraan de twee artistiek directeurs te bedanken, Olivier Sténuit en Franck Sarfati, voor hun creatieve en logistieke bijdrage tot dit evenement.

Ik wens eveneens een andere hele grote hedendaagse graficus te groeten, met name Herman Lampaert. Het Erasmushuis publiceert naar aanleiding van deze tentoonstelling twee werken van zijn hand : een handboek voor de typografie (*Epitome typographica*) en een Nederlandse vertaling van het laatste werk van de initiator van de vernieuwde typografie in België in de XX^{ste} eeuw, Fernand Baudin.

 Fabienne Miroir
Scheppen van Cultuur Franstalige sector,
Jeugd Franstalige sector, Sport en
Samenlevingsopbouw Franstalige sector.

CHRONOLOGISCH OVERZICHT

ca 1447

Geboorte te Aalst.

7

Vorming in Noord-Italië (Venetië?).

1473

Opening van eerste drukkersatelier van Dirk Martens te Aalst in samenwerking met Jan van Westfalen.

1475-1485

Dirk Martens zet zijn activiteiten in Aalst stop. Reis naar Spanje (niet zeker) en naar Italië (waarschijnlijker).

1486-1492

Opening van zijn tweede atelier te Aalst.

1491

De eerste drukker in de Zuidelijke Nederlanden die Griekse letters gebruikt in de *Doctrinale* van Alexander van Villedieu (AV 18).

1493-1497

Overplaatsing van zijn atelier naar Antwerpen.

1498-1501

Jan van Westfalen stopt zijn activiteiten in Leuven. Geeft hem de kans zich in Leuven te vestigen.

1500-1501

Verschijnen van de eerste Romeinse letters in de *Statuta Atrebatensia* (AV 54).

1501

8 Vermelding van de eerste corrector in de drukkerij (Jean de Luxembourg, AV 58).

1502-1512

Opnieuw vestiging in Antwerpen.

1503-1504

Eerste samenwerking met Erasmus.

1512-1529

Opnieuw vestiging in Leuven.

1515

Eerste persoonlijke drukkersmerk (schild met twee leeuwen) in een werk van Rudolf Agricola in 1515 (AV 129).

1516-1518

Tweede samenwerking met Erasmus.

1516

Eind december, publicatie van de *Utopia* (AV 154) van Thomas More.

1517

Creatie van het Drietalencollege in de universiteit van Leuven.

1517

Nieuw drukkersmerk (Heilig anker), voor het eerst gebruikt in een werk van Erasmus (AV 156), in gebruik tot 1529.

1518

Eerste gebruik in de Nederlanden van Hebreeuwse letters in het *Alphabeticum Hebraicum* (AV 177).

9

1522

Eerste gebruik in de Nederlanden van cursiefletter in de *Epistolæ Pauli apostoli et Epistolæ canonicæ* (AV 238).

1524

Dirk Martens stopt voor het eerst zijn activiteiten. Zijn zoon Petrus [Pieter ?] neemt het atelier over en werkt gedurende enkele maanden met het typografische materiaal van Dirk Martens. Vanaf oktober, dwingt de verdwijning (dood ?) van zijn zoon hem om het atelier zelf opnieuw op te nemen.

1527

Erasmus redigeert het epitaaf van Dirk Martens.

1529

Officiële sluiting van het atelier en terugtrekking in het klooster van de Wilhelmiëten te Aalst.

1534

Hij sterft op 28 mei. Hij ligt begraven in de kerk van de Wilhelmiëten. Zijn grafzerk is bewaard. Deze staat vandaag in de Sint-Sebastiaanskapel in de collegiale Sint-Martinus te Aalst.

Aan
de welwillende
bezoeker

* * *

* *

*

REDERIJKERSKAMER

THEODORICVS MARTINVS TYPOGRAPHVS

[1450-1534]

13

De geschiedenis van Dirk Martens begint in de XV^{de} eeuw in Vlaanderen, in een kleine stad aan de Dender, tussen Brussel en Gent, op 60 km afstand van de bekende Leuvense universiteit. Nog geen twintig jaar na het verschijnen van de beroemde “Gutenbergbijbel” in Mainz, ontstond in Aalst een bescheiden drukkersatelier op initiatief van de Duitse drukker Jan van Westfalen. Het gaat hier om de eerste drukkerij in onze streken, in een België dat nog niet bestond, in de Bourgondische Nederlanden. Alles moest nog worden uitgevonden. En omdat een uitvinding nooit zomaar uit het niets verschijnt, kopieerden de mensen de handschriften en de boeken die men elders vervaardigde : in Rome, Venetië of in de Duitse steden. Een boek drukken was technisch relatief eenvoudig. Men had een drukpers nodig, losse letters, papier en twee robuuste kerels die de machine konden gebruiken en sterk genoeg waren om twee slagen met de hefboom te geven opdat het drukwerk regelmatig zou zijn.

Dirk Martens kende een uitermate lange carrière. Hij wordt geboren rond 1450 en werkt van 1473 tot 1529 : 56 jaar ! Wanneer hij 74 jaar oud is, probeert hij met pensioen te gaan. Tevergeefs ! Na de plotse dood van zijn zoon, is hij verplicht verder te werken. Uiteindelijk zal hij zich op 79-jarige leeftijd terugtrekken in een klooster in zijn geboortestad, waar hij na vijf jaar rust overlijdt.

In onze streken kon men amper leven van het drukken. Het cultureel niveau in die tijd was niet zo hoog. De leraars en eerste humanisten beklagen zich hier vaak over. De leerlingen namen nota's tijdens de lessen en maakten hierbij veel fouten.

Dit bracht met zich mee dat leraars zoals Adriaan van Baarland te Leuven zich verplicht voelden om de teksten van Lucianus, waarmee hij wenste te werken tijdens zijn lessen, te drukken. Om zijn lessen wat levendiger te maken en zijn leerlingen te motiveren, organiseerde Van Baarland op het einde van het jaar kleine Griekse theaterstukken (met behulp van Erasmus' Latijnse vertaling).

In deze eerste vitrine zien we twee totaal verschillende drukken van Martens : een aflat in het Latijn voor het oprichten van een hospitaal in Santiago de Compostela, gedrukt in gotische letters in 1497. Dit werk is wat we smoutwerk noemen, drukwerk voor het grote publiek en om den brode. Het is met toewijding gedrukt, maar zonder verbeelding. Als we een sprong van vierentwintig jaar in de tijd maken, ontdekken we een ander boek, de *Ilias* van Homeros in het Grieks, waarvan we ons kunnen voorstellen dat het een pronkstuk was voor Dirk Martens, die reeds 71 jaar oud was toen hij het drukte. Het is één van de basisteksten van onze Westerse beschaving. Dirk Martens was in alles de eerste wat betreft de lettertypen in de drukkerij : hij drukte het eerste boek, hij drukte met de mooie gotische Venetiaanse letter, later kocht hij de mooie Romeinse letter, de Griekse, de cursieve letter, de Hebreeuwse letter. Meer, beste lezer, hierover in de renaissancezaal.

¶ Alfonsus de Losa, *Litteræ indulgentiarum pro reædificatione hospitalis maioris apud S. Jacobum in Compostella*, [1497], plano · 1 fol. Goth.

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R. 8.4.:1.

AV 45 · Camp (XIII) 141 j · Heireman A 162, M 32-33 · ILC 1487.

¶ Homeros, *Iliados libri I-II* [Græce], [1521], 4° · 32 f., a-h4. Gr.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, A 1978.

AV 227 · Heireman A 341, M 217 · NK 1105 · Van Iseghem 171.

REDERIJKERSKAMER

TEGENOVER DE VENSTERS

Felix Cogen, *Laatste verblijf van Erasmus te Bazel*. Olie op doek,
ca 1907. MEH 33.

17

Kijk in deze rederijderskamer naar het grote schilderij van Felix Cogen, dat een beeld geeft van het heersende klimaat bij één van de concurrenten van Dirk Martens, de Bazelse drukker Johann Froben. Je zal de drukker herkennen die zittend achter Erasmus in lectuur verzonken is en voor hem een groep geleerden die discussiëren met de Prins der Humanisten. Een aantal jonge mensen ook, dienstboden-secretarissen van Erasmus. Het huis waar deze scène zich afspeelt, bestaat vandaag nog steeds in Bazel. Er woont nu een antiquaar, die in oude drukken handelt. Het museum verwierf reeds vele Erasmusdrukken bij hem, dankzij giften van de Vrienden van het Erasmusmuseum. Indien u onze bibliotheek wenst te verrijken, aarzel dan niet om uw beurs open te maken en lid te worden van onze vereniging die als enige doelstelling de studie, de vriendschap en de verdediging van de deugden van de tolerantie nastreeft, zoals Erasmus propageerde.

Hans Holbein (de jongere), naar, Erasmusportret, ca 1532,
olie op koper. MEH 153.

WERKKAMER

ERASMUS EN DIRK MARTENS

[1503-1504]

19

Afgietsel van Erasmus' schedel (?). MEH 139.

Maar verlaat nu de zaal, beste lezer, en ga naar zijn werkkamer, verlicht door twee vensters die uitgeven op de tuin. Driehonderd jaar geleden beschreef een diplomaat deze ruimte reeds als de werkkamer van Erasmus. Daarom zijn hier zijn portretten verzameld. Bewonder in het centrum zijn schedel of één van zijn schedels, want er bestaat enige twijfel rond de identiteit van zijn skelet. In zijn graf te Bazel bevinden zich trouwens twee skeletten, één ontdekt in 1928, een ander in 1986. Het kleine Erasmusportret geschilderd door Holbein en zijn atelier werd uitgevoerd op het eind van Erasmus' leven in 1532, vier jaar voor zijn dood. Holbein schildert een humanist, vermoeid door het vele werken, maar met een fijne glimlach.

EERSTE SAMENWERKING
ANTWERPEN
1503-1504

21

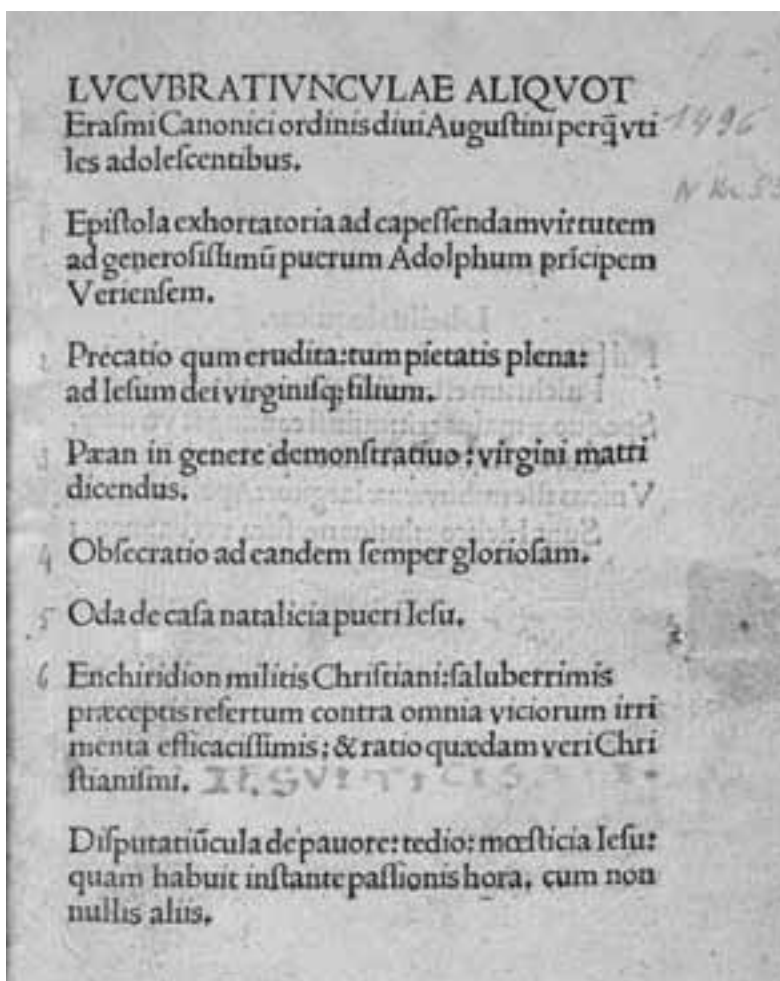
In deze vitrine hebben we de vruchten van de eerste samenwerking tussen Erasmus en Dirk Martens tentoongesteld. Opdat een drukker groot zou worden, volstaat het niet om papier en letters te kopen, hij heeft ook goede teksten nodig om uit te geven. Je kan natuurlijk kopiëren wat anderen drukken en dat is wat Dirk Martens en Jan van Westfalen in eerste instantie gedaan hebben. Maar op die manier, als kopiist, blijft je roem zelden eeuwig duren. En Dirk Martens was ambitieus. Hij wenste origineel te zijn en niet enkel afdrukken, statuten van religieuze gemeenschappen of Italiaanse auteurs te drukken om te laten zien dat hij in de mode was. Noch wenste hij alleen maar te proberen zijn landgenoten op te voeden door hen erotische teksten van Enea Silvio Piccolomini (die later bekend zal worden als Paus Pius II) te laten lezen. Neen, onze Aalsterse drukker moest een originele auteur vinden, “iemand van bij ons”, om de genialiteit van onze streken te illustreren. Wanneer Erasmus berooid en door de pest uit Parijs weggejaagd in onze streken aankomt om een nieuw mecenaat te vinden bij het Bourgondische hof, was dit een echte buitenkans voor Dirk Martens.

Erasmus verbleef voorheen een tijd in Saint-Omer in het noorden van Frankrijk, waar hij Jean Vitrier, een waarlijk origineel franciscaan had ontmoet, die getuige was van het “kloosterhumanisme”, waarover men weinig spreekt. Vitrier las Grieks, zelfs de christelijke auteurs die aanzien werden als ketters, zoals Origines. Het is tijdens deze contacten met Vitrier dat Erasmus beetje bij beetje zijn spirituele weg vindt, die later door de geleerden zijn *Philosophia Christi* wordt genoemd. Deze filosofie betekent een ware theologische vernieuwing, want zij komt tot de bronnen van het christendom, tot de lectuur van de Evangelien, tot de kerkvaders zoals de H. Hiëronymus, tot de figuur van Christus als opvoeder – Erasmus heeft een hekel aan martelarenbeelden en hij heeft een afkeer voor de gekruisigde Christus. Hij verkiest hem in zijn onderwijzende rol. Het boek waarin zijn ideeën het best zijn uitgesponnen, zijn de *Lucubratiunculae*, die meerdere teksten bevatten waarvan de belangrijkste verhandeling het *Enchiridion* is, wat in het Grieks dolk betekent. Dit kleine handboek voor de vroomheid diende zoals een dolk aan de broeksriem te worden gedragen opdat men het elke dag zou kunnen lezen. De titelpagina is heel sober, gedrukt in een Romeins lettertype. Erasmus heeft immers een hekel aan de gotische letter. Dat er bijna geen

afkortingen in de tekst voorkomen, zorgt voor een goede leesbaarheid. Het was de gewoonte bij drukkers om veel afkortingen te gebruiken om ruimte, en dus papier te sparen.

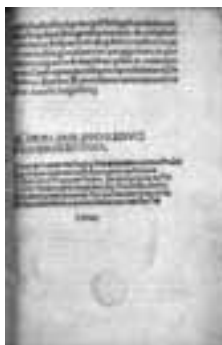
23

¶ Erasmus, *Lucubratiunculae aliquot*, 6 november 1509, 8° · 110 f., A-D⁸⁻⁶ E-N⁶ O-R⁶⁻⁸. Rom.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Inc A 1496.

AV 87 · Heireman M 69 · NK 836 · Van Iseghem 57.

Een jaar later publiceert Erasmus een toespraak die hij gehouden heeft voor Filips de Schone, toen deze terugkwam van een reis naar Spanje. De titel op deze pagina is heel lang, zoals dat wel vaker gebeurt. In het vorige werk neemt de titel het formaat van een inhoudstabel aan. Hier is het een korte inhoud van het boek dat ons de omstandigheden beschrijft waarin deze tekst tot stand is gekomen.

¶ Erasmus, *Gratulatorius panegyricus ad Philippum archiducem Austriae*, [1504], 4° · 44 f., A⁸ B⁴ C-D⁸ E-F⁶ G⁴. Rom.-Gr.

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R 13.4.

AV 73 · Heireman A 186, M 57 · NK 837 · Van Iseghem 51

Ad illustrissimū principē Philippū: archiducem
 Austrig: ducē Burgundię etcetera. de triūphali
 pfectione Hispaniensi: deq; felicità eiusdem in pa-
 triam reditu gratulatorius panegyricus: in quo
 obiter nō pauca de laudibus ipsius ac maiorum
 eius. Conscriptus ac eidē principi exhibitus a De-
 syderio Erasmo Roterodamo canonico ordinis
 diui Aurelii Augustini;

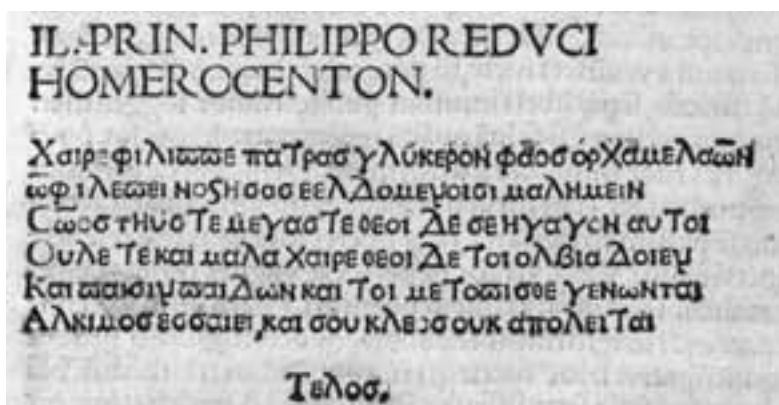
IL. PRIN. PHILIPPO REDVCI
 HOMEROCENTON.

Χαίρε φίλιωτε πατράς γλυκερόν φῶς ορχαμελάων
 ὡφίλει νοσησοσέελδομενοισι μαλινειν
 σῶος τῆς οὐτέ μεγατεθεοι δε σε ηγαγον αυτοι
 ουλε τε και μαλα χαίρε θεοι δε τοι ολβια δοιεν
 και πασιεν παδων και τοι με τοσι σε γενωνται
 αλκιμος εσσαι και σου κλεος ουκ απολειται

Τελος.

Onder de titel, gedrukt in een Romeins lettertype, staat een Grieks gedicht, geschreven door Erasmus ter ere van Filips de Schone. Weinig mensen waren in staat Grieks te lezen in 1504. Deze taal was voor hen zoals Chinees vandaag voor ons. Hoewel, je moet toegeven beste lezer, dat de Griekse letters van Dirk Martens uit 1504 niet erg mooi zijn. Spiriti en accenten, wat de geleerden diakritische tekens noemen, ontbreken. Als je vandaag het gedicht wil lezen, moet je goed zijn in het oplossen van raadsels en het ontcijferen van teksten en natuurlijk goed Grieks kennen ... Maak er zelf kennis mee.

Χαιρε φιλιππε πατρας γλυκερον φαος ορχαμε λαων
 ω φιλ επει Νοσησας εελδομενοισι μαλ ημειν
 Cωος τ ης Τε μεγας Τε θεοι Δε σε ηγαγον αυτοι
 Ουλε τε και μαλα χαιρε θεοι Δε Τοι ολβια Δοιεν
 Και παισιν παιδων και τοι μετοπισθε γενωνται
 Αλκιμος εσσαιει και σου κλεος ουκ απολειται
 Τελος.

VOOR DE TERUGKEER VAN DE ZEER EERBIEDWAARDIGE
 PRINS FILIPS, GEDICHT OP HOMEROS' WIJZE

Gegroet, Filips, zacht licht van het vaderland, meester der volkeren.
 Geachte heer, wij hebben u zo gemist, en jij komt terug, in leven,
 nobel en groot ! Het zijn de goden die jou hebben teruggebracht !
 Gegroet ! Gezegend ben jij ! Mogen de goden jou geluk brengen,
 Jou en de kinderen van jouw kinderen, die in de toekomst zullen
 geboren worden. Wees steeds op je hoede, en uw glorie zal niet
 tanen. Einde.

Geen enkel woord in dit gedicht is van Erasmus. Hij ontleende
 aan Homeros soms een volledig vers, soms enkele woorden om
 een poëtische mozaïek samen te stellen, zoals men er al
 bedacht in de oudheid. Het resultaat maakt duidelijk waarom
 Erasmus vandaag bekender is als theoloog, filoloog en moralist
 dan als dichter ...

Het derde boek in de vitrine is een politiek werk waarin Erasmus een voorwoord schrijft in een werk dat opgedragen is aan zijn eerste beschermheer, Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerijk. Op dat ogenblik is Erasmus nog monnik, die met weinig geld zijn financiële steun consolideert en nieuwe “beschermheren” zoekt die hem in staat stellen zich toe te leggen op zijn geleerde werken. Typografisch lijkt dit boek veel op het boek voor Filips de Schone. Met uitzondering van de titelpagina evenwel, die zich radicaal onderscheidt van de sobere titelpagina van de *Panegyricus*, door de aanwezigheid van een gravure en door het kleurenspeel van rood en zwart.

Erasmus neemt er de ereplaats in, want op de achterzijde van de titelpagina bevindt zich één van zijn gedichten en de eerste twee pagina's van het boek zijn gewijd aan zijn brief aan de auteur, Jacob Anthonisz van Middelburg, doctor in het canoniek recht, vicaris-generaal van de bisschop van Kamerijk. Het gebruik van een gravure op de titelpagina komt bij Dirk Martens niet vaak voor omdat deze drukker meestal weinig aandacht aan illustraties schenkt.

¶ Jacob Anthonisz. van Middelburg,
De præcellentia potestatis imperatoriæ (ed. : Erasmus),
 31 maart 1502/1503, 4° · 70 f., a⁸ b-k⁶ l-m⁴. Rom.
 Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R 13.9.
 AV 68 · Heireman A 158, M 55 · NK 120.

ALGEMENE KENMERKEN

30

Laten we proberen, mijn dierbare lezer, de originaliteit van de boeken van Erasmus ten tijde van zijn eerste samenwerking met Dirk Martens, te begrijpen. De eerste boeken geproduceerd door Dirk Martens en Erasmus onderscheiden zich door de wil om enkel Romeinse typen te gebruiken. Men moet zich niet voorstellen dat er in het begin van de XVI^{de} eeuw enerzijds ouderwetse drukkers waren die gotische letters gebruikten en anderzijds meer modieuze drukkers die de Romeinse letters gebruikten. Dirk Martens gebruikte nog tot 1519 de gotische lettertypes om bepaalde werken te drukken. Hij kiest zijn lettertype in functie van het beoogde publiek.

Gedurende een groot deel van de XVI^{de} eeuw blijft er een geleerd publiek bestaan dat boeken gedrukt in de gotische letters verkiest omdat ze er in ondergedompeld werden op de schoolbanken. Het Romeinse lettertype begint zich te verspreiden in het humanistische milieu, omdat er een intellectuele wil was om terug te keren naar het antieke schriftbeeld. Voor de mensen van die tijd was het gotische schrift niet “min of meer leesbaar”. Voor ons lijkt de Romeinse letter iets natuurlijks, omdat we er al vijfhonderd jaar mee geconfronteerd worden, maar voor vele tijdgenoten van Erasmus bleken de Romeinse tekens moeilijker te ontcijferen.

Je moet je inbeelden dat het gebruik van de Romeinse letters in 1503 te Antwerpen de waarde had van een manifest en aan de potentiële koper een idee gaf over de inhoud van het boek en van het cultureel milieu waartoe de auteur van het boek wenst te horen. Het is een onderscheidingsteken.

Erasmus, die als humanist wenst erkend te worden, zou niet aanvaard hebben dat zijn boeken in een gotisch type gedrukt zouden worden. De gotische letters behoorden in zijn ogen toe aan de oude scholastische school. Erasmus beschouwt zichzelf als een “moderne” auteur die een nieuwe visie op de wereld brengt, en daarom wenst hij dat dit visueel en typografisch onmiddellijk in het oog springt.

Verlaat nu, beste lezer, de werkkamer na de talrijke Erasmusportretten en de gravures van Dürer te hebben bewonderd en ga naar de renaissancezaal waar de meeste hoogtepunten van deze tentoonstelling zijn verzameld.

RENAISSANCEZAAL

Erasmus kwam in mei 1521 naar Anderlecht om zijn vriend Petrus Wychman te bezoeken, scholaster van de collegiale Sint-Pieter-en-Guido. Wychman bezat een handschrift dat Erasmus wenste te raadplegen om zijn derde editie van zijn vertaling van het Nieuwe Testament voor te bereiden. Deze wordt in februari 1522 gedrukt te Bazel, enkele maanden na zijn vertrek uit Anderlecht.

33

Ingericht in 1515, is de renaissancezaal de eerste bewaarde getuigenis in de Nederlanden van het gebruik van het perspectief in de driedimensionale ruimte van de architectuur. De muren zijn bedekt met leder van Cordoba en de ruimte gevuld met gotisch meubilair. In deze zaal zijn de meest waardevolle schilderijen van oude meesters verzameld.

4 vitrines gewijd aan de lettertypes gebruikt in de drukkerij van Dirk Martens : de gotische, de Romeinse, de cursieve, de Griekse en de Hebreeuwse letter.

DE LETTERTYPES VAN DE DRUKKERIJ

35

Zoals we hebben kunnen vaststellen in de werkkamer, is de keuze van een lettertype voor het drukken van een werk voor Dirk Martens niet onbelangrijk, omdat dit voor een gedeelte een identiteit aan het werk geeft, een gevoel tot een bepaald cultureel milieu te behoren. Het lettertype dat is het essentiële dat aan de oppervlakte komt. Een kleine onbeweeglijke papieren steen in een vitrine geplaatst, ontvouwt zich en wordt enorm als iemand beslist om hem te lezen. Hoewel hij slechts enkele vierkante centimeters beslaat, groeit plots zijn rijk en wordt het eindeloos. Vanaf nu is het onbegrensd. Alleen de verbeelding van elke lezer, die beperkt is, zal hier een grens toekennen. Als we een boek in de vitrine bekijken, is het zoals wanneer we naar de oppervlakte van de zee kijken : aan elke bezoeker, elke lezer om de sprong te wagen. De bladspiegel, de letters vormen een deel van het schuim dat ons een idee van de diepte van het boek geeft, maar aan de oppervlakte.

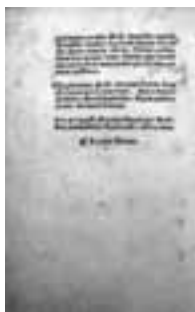
VERNIEUWER

Dirk Martens is nooit een graveur van lettertypes geweest, zoals men vaak heeft gesteld, want hij kocht zijn typografisch materiaal in het buitenland of bij lokale ambachtslui. Het is nochtans op dit gebied dat hij het meest vernieuwend was. In de ogen van de historici van het boek, is hij de sleutelfiguur die het esthetische van het boek in onze streken vernieuwt, dankzij zijn smaak voor nieuwe lettertypes : hij importeert gotische Italiaanse letters, gebruikt de eerste Romeinse letters, cursieve letters en Griekse en Hebreeuwse letters. Op dit gebied was hij een vernieuwer.

6

GOTISCH

36

Jan van Westfalen en Dirk Martens beginnen in 1473 gotisch te drukken, maar er is gotisch en gotisch. Maar zij waren eveneens de eersten om een geïtalianiseerde esthetica toe te passen. De ambitie van deze twee mensen in 1473-1474 reikt verder dan louter de verspreiding van de teksten. Zij wensen aan hun publiek een andere levenswijze te tonen, namelijk die van het humanisme. Zo bevestigt Dirk Martens in het colofon van het tentoongestelde werk *De vita beata* van de Italiaanse dichter Baptista Mantuanus, dat hij de Vlamingen alle elegantie van de Italianen wenst bij brengen (*Qui Venetum scita Flandrensibus affero cuncta*). In de XV^{de} eeuw gebruikt Dirk Martens verscheidene gotische letterkasten, gekocht in Noord-Italië, waarschijnlijk in Venetië. Het type dat gebruikt werd door het eerste Aalsterse atelier was een mooie gotische rotunda. Die was niet het eigendom van Martens, maar van zijn zakenpartner Jan van Westfalen, die de letter meeneemt wanneer hij in 1474 verhuist naar Leuven. Bij zijn terugkeer naar Aalst in 1486, is Martens in het bezit van nieuwe letterfamilies opnieuw in Italië gekocht. Tijdens de beginperiode gebruikte hij slechts twee reeksen. In 1491 kwamen hier twee nieuwe reeksen bij, evenals de eerste Griekse typen. In het begin van de XVI^{de} eeuw gebruikt de drukker eveneens een gotische letter naar Frans model, die minder vierkant en hoekig is dan de textuur die daar in de mode was. Dit lettertype werd rond 1504 gebruikt

om het enige boek in het Frans uit zijn atelier te publiceren, *L'an des sept dames*. Het boek ligt tentoongesteld in de vitrine over de opmaak. Om de populariteit van de gotische letter te illustreren, signaleren we dat de Aalsterse drukker nog vier andere letterkasten verwerft tussen het begin van de XVI^{de} eeuw en 1513. Na juni 1519 stapt hij definitief af van het drukken van boeken in gotische letters ten voordele van de Romeinse letter. Hij blijft echter de gotische letter gebruiken tot 1525 in de titels of in de kanttekeningen. Bijna zijn hele carrière lang, wordt Martens begeleid door de gotische letter.

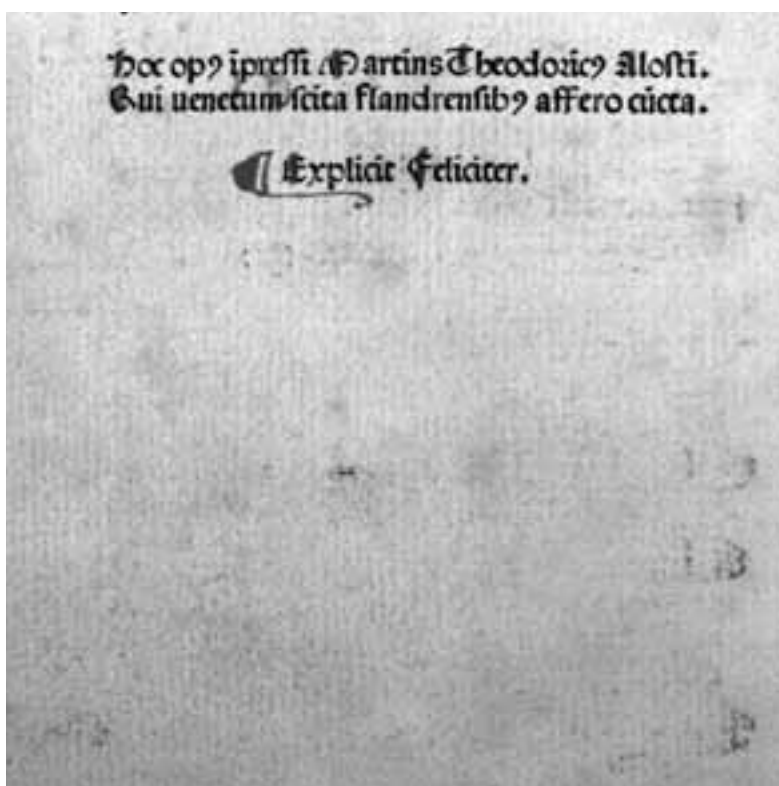
¶ Battista Spagnoli, Mantuanus genoemd, *De vita beata*,

1 oktober 1474, 4° (1/2). 28 ff., [a-c¹⁰]. Goth.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Inc A 2229.

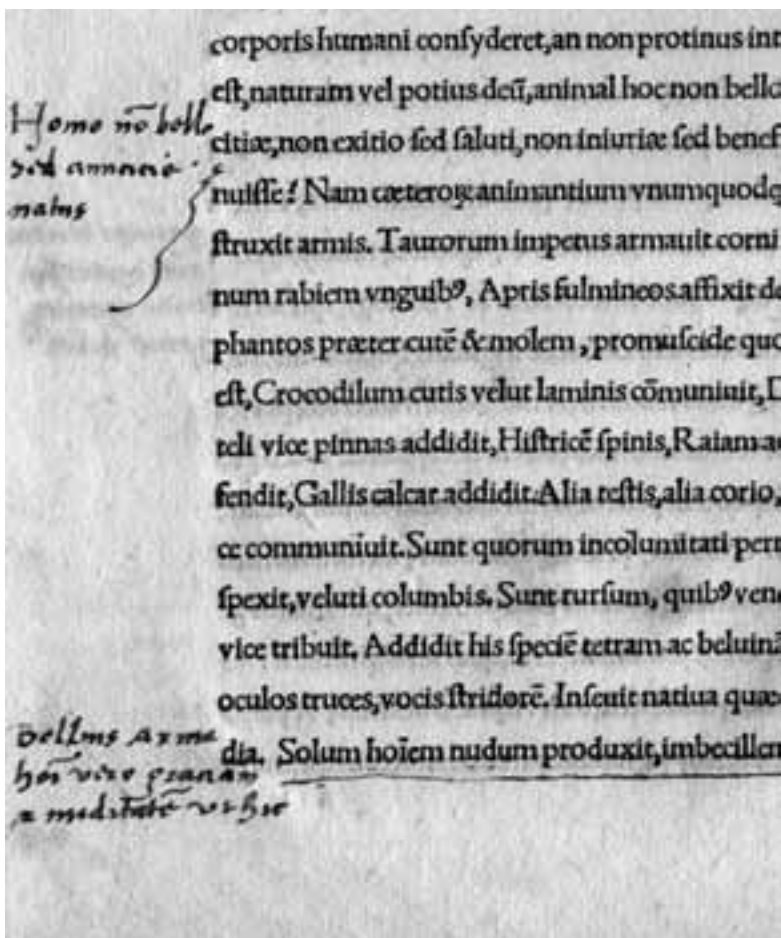
AV 6 · Camp 205 · Heireman A 119, M 5 · ILC 314 ·

Van Iseghem 6.

Romeinse lettertypen verschijnen voor het eerst voorzichtig in een drukwerk van Martens rond 1500-1501. Het gaat hier maar over drie letters (de hoofdletter N en de kleine letters b en i). We moeten wachten op de Luikse synodale statuten van paus Nicolaas V, op 15 januari 1501 om met zekerheid een Martenspublicatie tegen te komen die volledig samengesteld is met behulp van een Romeinse letterkast. Het gebruik van deze laatste verspreidt zich langzaam in het drukkersatelier tot wanneer de Romein het gebruik van de gotische letter verdringt. De gotische rotunda is in eerste instantie verbonden aan het drukken van titel en/of bibliografische adressen. In het tentoongestelde werk, met name een adagium van Erasmus De oorlog is zoet voor diegenen die hem niet hebben meegemaakt kunnen we de grote zuiverheid van de letters bewonderen en een verluchte opmaak. We tellen slechts 22 regels per pagina, met grote marges boven, onder, links en rechts. Deze 'lege' ruimte stelt de lezer in staat om bepaalde bedenkingen te kopiëren of te commentariëren, zoals "De mens is geboren voor de vriendschap, niet voor de oorlog" (*Homo non bello sed amicitiae natus*).

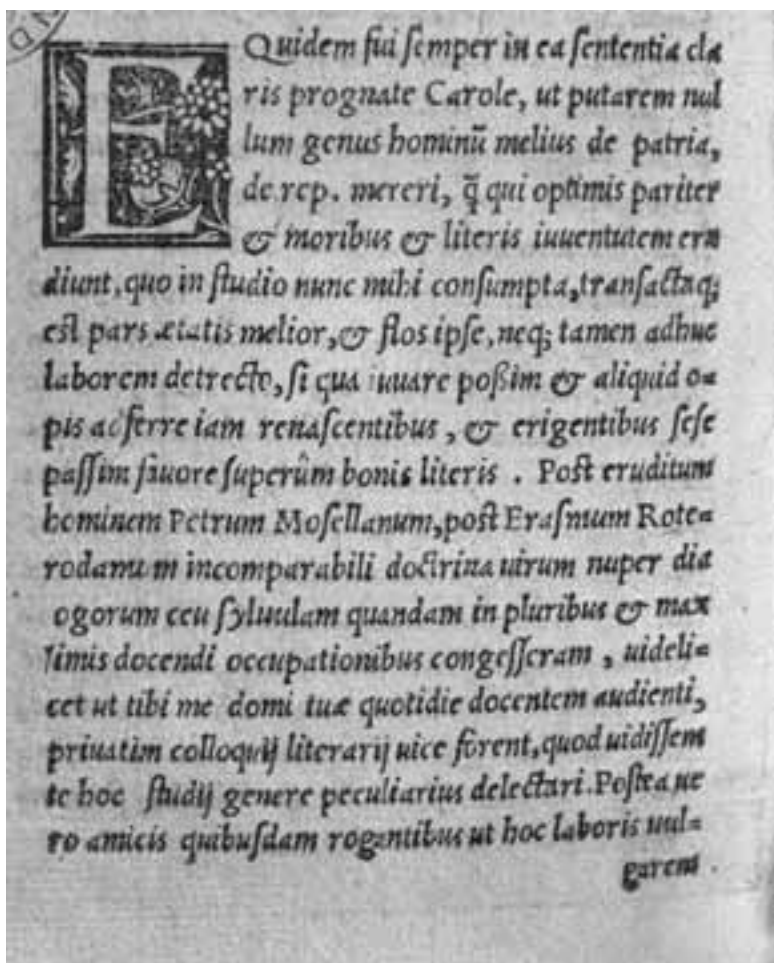
¶ Erasmus, *Bellum*. oktober 1517, 4° · 26 f., a-e⁴ f⁶. Rom.

Anderlecht, Erasmushuis, E 110.

AV 169 · Heireman M 145 · NK 2856.

In 1499 bracht de drukker Aldus Manutius een grote vernieuwing aan in de presentatie van zijn boeken. Hij paste een klein ‘zakformaat’ toe op een reeks gedrukte teksten zonder commentaren en in een lettertype dat het schuinschrift imiteerde: de cursief. Heel snel kopieerden drukkers deze geniale formule door het combineren van een makkelijk formaat, uitgezuiverde teksten en dit nieuwe elegante lettertype. Men moest meer dan twintig jaar wachten (1522) om in onze streken dit cursieve lettertype te zien verschijnen. Dirk Martens heeft misschien de zorg om zijn letters te laten graveren overgelaten aan een Fransman die in Antwerpen leefde, Jean Thibault. Deze letterset was geen groot succes. Het was een probeersel, een eerste ontwerp dat hij snel liet varen ten voordele van een nieuw alfabet, dat waarschijnlijk in het buitenland werd aangekocht. De grootte was ongeveer identiek, maar de kwaliteit was merkelijk beter. Het gaat om een mooie imitatie van de cursief, ontworpen voor het drukkersatelier van Aldus Manutius. Je kan het hier bewonderen in het werk van Adriaan van Baarland.

¶ Adriaan van Baarland, Dialogi XLII, Petrus Martinus,

maart 1524/1525, 8° · 40 f., [a⁴] b-k⁴. Ital.

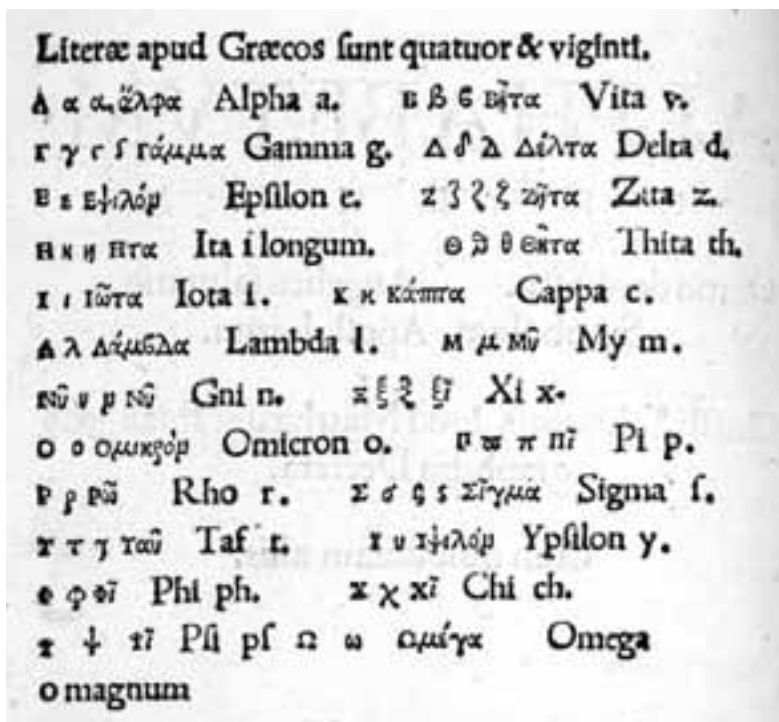
Gent, Universiteitsbibliotheek, Acc. 21398.

AV 256 · Heireman M 239 · NK 2360 · Van Iseghem 194.

Om een echte humanistische drukker te zijn, moest men in staat zijn om Griekse teksten niet enkel in Latijnse vertaling uit te geven, maar ook in het Grieks. Vanaf 1491 gebruikt Dirk Martens Griekse lettertypes, waarna hij een rustpauze inlast vooraleer hij ze opnieuw gebruikt. De grootte van dit alfabet vormde een probleem voor diegene die aan zijn auteurs en zijn klanten gedrukte werken wenste te schenken die met zorg in het Grieks gedrukt zijn. Diakritische tekens ontbraken immers, wat Martens ertoe dwong het alfabet volledig te vernieuwen. In 1503 vertaalde Erasmus Libanius' redevoeringen uit het Grieks met de wens een tweetalige editie uit te geven. Hij kopieerde zelf zijn tekst, in het Latijn en in het Grieks, om het aan de persoon tot wie de dedicatie gericht was te schenken in de hoop hiervoor bescherming en financiële steun te ontvangen. Niemand twijfelt eraan dat hij zijn handschrift aan Dirk Martens heeft getoond, die echter jammer genoeg niet in staat was om op dat ogenblik de tekst correct te drukken. De drukker moest zestien jaar wachten om het uiteindelijk in druk te laten verschijnen ! Om dit te doen, schafte hij zich elegante letters aan, rechtstreeks geïnspireerd door deze uit het drukkersatelier van Aldus Manutius en gebruikt ze vanaf 1515. De komst van de hellenist Rutger Rescius in 1516 en de aankoop van deze

nieuwe letterset effenden het pad voor het produceren van Griekse werken die beantwoordden aan de uitgeverseisen van de humanisten. Op het einde van zijn carrière halen de Griekse uitgaven de bovenhand op de Latijnse. Hij gebruikt zijn Griekse letters zo veel dat hij tot twee maal toe een nieuwe set moet kopen (in 1520 en in 1523). De nieuwe taal en de nieuwe letters maakten het noodzakelijk om de lezers dit nieuwe Griekse alfabet bij te brengen. Daarom publiceerde Dirk Martens een Grieks en een Hebreeuws alfabet. Op de linkerpagina van het tentoongestelde werk vindt men enkel Griekse letters. Op de rechterpagina merk je, beste lezer, dat Dirk Martens vanaf nu perfect Grieks kan drukken met diakritische tekens, die noodzakelijk zijn voor de lezing van het Grieks. Hij bezit echter nog geen initialen. Die zijn met de pen in rode inkt aangebracht.

¶ Alphabetum Græcum, [1518], 4° · 4 f., [a¹]. Gr.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Inc A 2161.

AV 171 · Heireman A 332, M 170 NK 104 · Van Iseghem 136.

Erasmus en de humanisten uit zijn tijd hadden de ambitie om niet enkel tweetalig te zijn (Latijn en Grieks), zij streefden ernaar drietalig te zijn en eveneens het Hebreeuws te beheersen, één van de talen van de Schrift. Erasmus zal hier nooit in slagen. Het had hem reeds zoveel moeite gekost om, toen hij reeds dertig jaar oud was, zich met een stotterende Parijse leraar het Grieks eigen te maken Toch speelde hij in 1517 een belangrijke rol in de oprichting van het eerste drietalencollege in onze streken, het Collegium Trilingue. Dit college was een model voor Guillaume Budé, toen hij het toekomstige Collège de France stichtte. De opening van dit drietalencollege in Leuven vormde voor Dirk Martens dé gelegenheid om een nieuwe markt aan te boren : het Hebreeuwse boek. Geen enkele drukker uit de Zuidelijke Nederlanden had zich hieraan gewaagd. De publicatie in maart 1518/1519 van de tentoongestelde plaat met het Hebreeuws alfabet was zijn eerste poging. Deze uitgave was bestemd voor de studenten van het college dat opgericht werd door Hiëronymus Busleyden. De *Tabula in grammaticen Hebraeam* van Nicolaas Clenardus is de laatste druk van Martens. De drukker uit Aalst wenste zijn carrière in schoonheid te eindigen en liet aan het nageslacht het beeld van een drietalige drukker na, vooraleer hij zich terugtrok bij de Broeders Wilhelmiëten.

V ו uaf	H ה hee	D ד daleth	G ג gimal
Ch finale כ idem	CC כ ccaf	I י lod	Tt ט ttett
Ss a o u C e d ס flamach	N finale נ nun	N נ nun	M finale ם mem
K ק kof	Sz finale ץ idem	Sz צ szadik	F פ phe

¶ *Alphabetum Hebraicum*, Maart 1518/1519, folio · 1 fol.

Rom.-Hebr.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, B 1623.

AV 177 · Heireman M 156 · NK 2303.

HET ATELIER VAN DIRK MARTENS

46

Je moet je voorstellen, beste lezer, dat er in de renaissance verschillende soorten drukkers bestonden. Onderaan de ladder vindt men de bescheiden ambachtslui die op één pers drukken en die voor alles gebruik maken van één arbeider. Bovenaan vindt men de grote ondernemers die zes personen tegelijkertijd laten draaien. Zij hebben een team van professionele, maar tevens erudiete correctoren, met name de directeurs van de publicaties. Deze drukkers hebben de steun van geldschieters en netwerken voor de verspreiding. Soms laten ze hun boeken door collega's drukken, om zo hun dominante positie op de markt te versterken door het vergroten van hun productiecapaciteit. In de XV^{de} eeuw lijkt Dirk Martens tot de eerste categorie van drukkers te behoren, want hij is vrij eenzaam in zijn atelier. Sinds 1474 gescheiden van Jan van Westfalen, lijkt het erop dat hij werkt zonder corrector. Pas in 1501 zien we in zijn werken de eerste vermelding van een geleerde verschijnen. Men moet wachten tot in 1510 om een belangrijke wijziging in de drukkerij van Martens waar te nemen. Op 4 mei van dat jaar

verschijnt er een bloemlezing brieven van Angelo Poliziano, uitgegeven door Pieter Gillis. Deze editie vormt de start van een regelmatige samenwerking van de drukker met bekende geleerden. Als Erasmus een fundamentele rol heeft gespeeld in de erkenning van Dirk Martens als humanistische drukker, dan had deze laatste, reeds voor de terugkeer van de Rotterdammer in 1516, de noodzakelijke omstandigheden gecreëerd om een humanistische bloei van zijn atelier mogelijk te maken. De juiste samenstelling van een drukkersatelier bestaande uit competente vaklui en twee soorten correctoren, professionele en geleerde, is een cruciale stap voor een drukker die zich tot een humanistisch publiek wil wenden. Inderdaad, hoewel deze geleerden het esthetische aspect van een werk ten zeerste appreciëren, toch privilegiëren ze vooral de filologische kwaliteiten van een boek. De fouten die de drukkerijen op duizenden exemplaren verspreiden, vormen een permanente obsessie voor deze humanisten die er steeds vruchteloos naar streven om vlekkeloze teksten te publiceren. Sommige uitgevers dwingen Dirk Martens zelfs op het eind van zijn boeken een bericht mee te geven dat hen ontslaat van elke verantwoordelijkheid voor de fouten die zich bij het drukken zouden hebben voorgedaan. Zo kan men in 1521 lezen :

Theodoricus Alostensis impressit ex archetypo, si quid vel desit in Latinis, vel perperam sit nota tum in Græcis curatoribus adscribendum, Barlandus ipse nec orthographiam se ait, nec omnino alienam præstare culpam.

“Dirk van Aalst heeft deze tekst gedrukt naar het origineel. Indien er iets ontbreekt of indien er iets onjuist vermeld is, of het nu in het Latijn is of in het Grieks, moet dit toegeschreven worden aan de bedienden. Adriaan van Baarland zelf verklaart niet verantwoordelijk te zijn voor de schrijfwijze noch voor enige andere fout.”

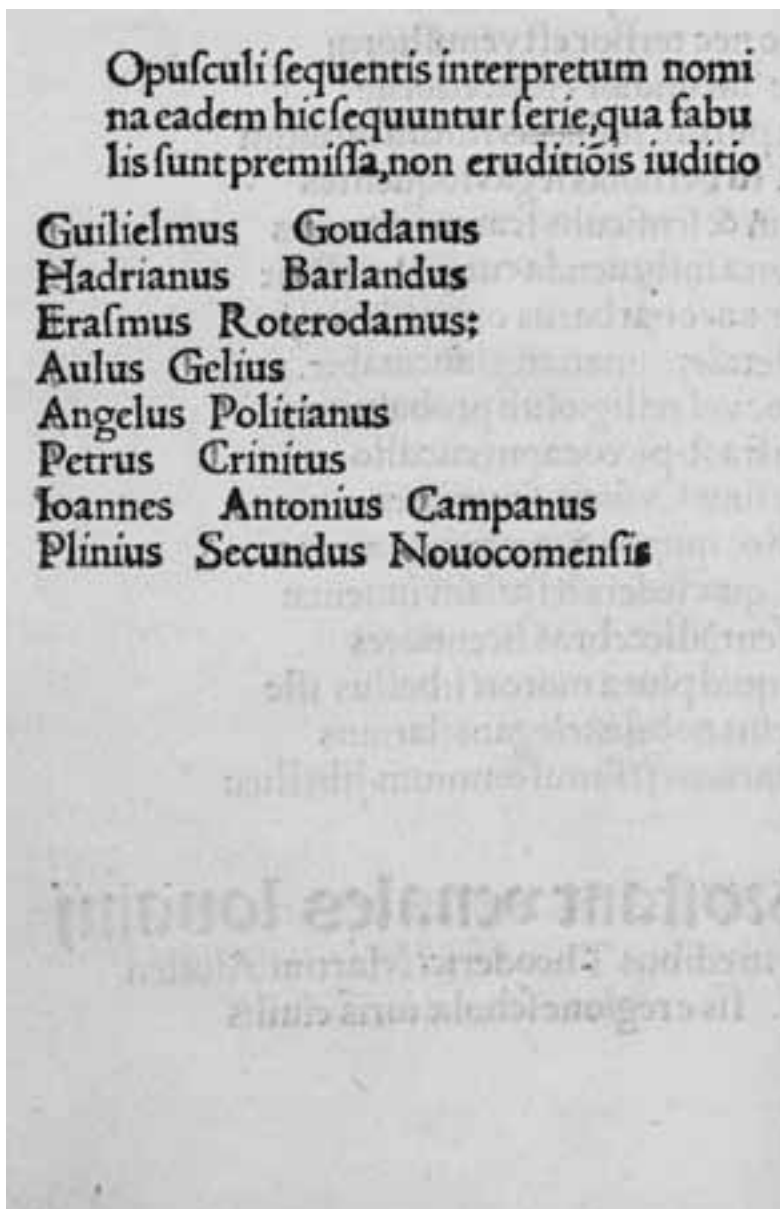
In de jaren volgend op het drukken van de brieven van Poliziano, vormt Dirk Martens een groep bekwame humanisten die vaak samenwerken, verbonden door dezelfde idealen, zowel filologische als vriendschappelijke. Wanneer Erasmus aankomt in 1516, is alles klaar voor het vuurwerk in de drukkerij van Martens.

10

AESOPVS

In het werk van Aesopus dat hier te zien is, kan je op de linkerpagina een lijst van geleerden vinden die hebben meegewerkt aan de editie van antieke fabels die in die tijd veel succes hadden – geschreven in een makkelijk Latijn, werden ze gebruikt door de leraren in de klas. Deze lijst mengt tegelijkertijd antieke auteurs (Aulus Gellius), Italiaanse humanisten (Petro Critino) en geleerden uit onze streken (Willem van Gouda of Erasmus). Deze opsomming getuigt niet alleen van de wil om deze humanistische beweging in de Nederlanden te kaderen in de algemene samenwerking van de wedergeboorte van de ‘Schone Letteren’, geïnspireerd op de Oudheid, maar deze lijst betekent eveneens een promotie van de geleerden zelf uit onze streken. Zij stelt een relatief bescheiden leraar als Adriaan van Baarland op dezelfde hoogte als Plinius of Angelo Poliziano ...

¶ Aesopus & Avianus, *Fabulae* (ed. : Willem Hermansz. van Gouda, Adriaan van Baarland en Maarten van Dorp), 21 september 1513, 4° · 52 f., A-F⁸⁻⁴ G⁴ H⁸ I⁴. Rom.-Goth. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Inc A 1911. AV 109 · Heireman A 286, M 92 · NK 2243.

RUDOLF AGRICOLA

50

In dezelfde vitrine vind je een werk van veel groter formaat, een folio. In de drukkerij van Dirk Martens was dit een eerder zeldzaam formaat. Martens verkoos eerder een quartoformaat, dat makkelijker te hanteren en minder duur om te produceren is. Dit boek heeft een bijzonder statuut, want het bevat een van de eerste gedrukte werken van Rudolf Agricola (1443-1485). Agricola genoot een buitengewoon aura in de Nederlanden, want hij was naar Italië geweest in de jaren 1460 en had een belangrijk retorisch traktaat geredigeerd. De titelpagina van deze druk is heel spectaculair. Ze geeft de naam van de auteur en van het werk op de eerste regel, in het rood en in gotische letters. Deze mengeling van Romeinse en gotische letters (gebruikt voor de hoofdletters) is vrij frequent bij Dirk Martens en de drukkers in het begin van de XVI^{de} eeuw. Zij bezaten niet genoeg financiële middelen om meerdere letterfamilies van eenzelfde lettertype in verschillende groottes aan te kopen. Vertrouwd als we zijn met het ongelimiteerde aanbod van onze computers, vergeten wij vandaag de dag de prijs en de moeite die het kostte om van letterkast te veranderen. Onder de titel vindt men in een Romeins lettertype, een brief van Maarten van Dorp aan de geleerden (Studiosis) waarin hij publiciteit maakt voor dit werk.

¶ Rudolf Agricola, *De inventione dialectica*, (ed. Alaard van Amsterdam, Maarten van Dorp en Gerard Geldenhauer), 12 januari 1515/1516, folio. 62 f., A-C⁶ D⁴ E-F⁶ G⁸ a-b⁶ c-d⁴. Rom.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, B 1549.

AV 129 · Heireman A 146, M 108 · NK 45 · Van Iseghem 84.

Deze theoloog speelt een belangrijke rol bij het uitgeven van verschillende werken door Martens. Hij spoort in 1514 Erasmus aan om onuitgegeven teksten aan Dirk Martens toe te vertrouwen, terwijl de humanist op dat ogenblik in Bazel verblijft. Wat de tijdgenoten van Dirk Martens bij de eerste aanblik moest opvallen, is niet zozeer de brief van Maarten van Dorp, maar wel het grote gotische drukkerseembleem met de twee leeuwen die twee derde van de pagina in beslag neemt. Het is precies in 1515 dat Dirk Martens zich een “visitekaartje” verschaft en deze prachtige houtgravure bestelt. Zoals vaak, houden drukkers uit de XVI^{de} eeuw niet van leegten. Daarom omhult Martens zijn embleem met andere gegraveerde friezen waarin we gefantaseerde dieren herkennen, figuren opgehangen in het groen, een vrouw en haar kind, een zot, een leeuw, een aap met een lans of een slak. Op deze manier stelt Dirk Martens een grote rechthoek samen waarin hij tekst en beeld mengt. Onder het drukkersmerk, vermeldt Dirk Martens waar we het werk kunnen kopen : in zijn drukkerij te Leuven, recht tegenover de school waar men rechten onderwijst. Om de aandacht te trekken op deze heel belangrijke vermelding, plaatst hij een alineateken (¶). Op sommige woorden in het adres legt hij de nadruk door ze in het rood te drukken. Om de pagina te beëindigen, drukt hij een regel in gotiek. Deze vormt de omkadering onderaan en verwijst naar de titel. De pagina geeft aan dat het boek gedrukt werd met het privilege van keizer Maximiliaan van Oostenrijk en dat de andere drukkers dit boek niet mogen kopiëren op straffe van boete. De concurrentie was toen zeer sterk en drukkers deinsden er niet voor terug om, soms al tijdens de maand van de verschijning, een voorheen onuitgegeven werk van een andere drukker uit te brengen.

LIJST VAN DE MEDEWERKERS VAN DIRK MARTENS

53

Pieter Gillis

{Antwerpen, ca 1486-1533}

Adriaan van Baarland

{Baarland, 1486-1538}

Maarten van Dorp

{Naaldwijk, 1485-1525}

Gerard Geldenhauer

{Nijmegen, 1482-1542}

Nicolaas van Broeckhoven

{‘s-Hertogenbosch, ca 1478-1533}

Pierre Barbier d’Arras

{Arras, voor 1480-1552}

Rutger Rescius

{Maastricht, ca 1497-1545}

Desiderius Erasmus Roterodamus

{Rotterdam, ca 1467-1536}

Jean de Luxembourg

DE BRIEVEN VAN DIRK MARTENS

54

In vele van zijn boeken vinden we brieven van de Aalsterse drukker gericht aan de geleerden van zijn tijd en aan zijn lezers. Sinds de XIX^{de} eeuw, aanziet men Dirk Martens als een humanistisch drukker die, na zijn studies en een opleiding in de beroemde universiteit van Leuven, niet alleen goede auteurs verspreidt, maar eveneens in staat is om in het Latijn of in het Grieks elegante brieven te schrijven. Er worden hem ook lexicografische werken, woordenboeken in het Latijn of het Hebreeuws toegeschreven.

De werkelijkheid is echter heel anders. De figuur van de drukker-humanist, zoals we die kennen bij Aldus Manutius te Venetië, is een fictie tot stand gebracht door de geleerden uit onze streken die de grote figuren van ons land wensten te roemen. Dirk Martens was nooit professor aan de Leuvense universiteit. Ook al sprak hij Latijn en wist hij zich uit de slag te trekken in verscheidene talen zoals het Frans, het Duits, het Italiaans en natuurlijk het Nederlands, zijn moedertaal, hij was niet in staat om lexicografische traktaten zoals de *Gemma vocabulorum* of het Hebreeuwse woordenboek hier tentoongesteld in de vitrine te redigeren. Het grootste gedeelte van zijn brieven werden in werkelijkheid opgesteld door de geleerden die vaak in zijn drukkerij kwamen, mensen zoals Erasmus.

55

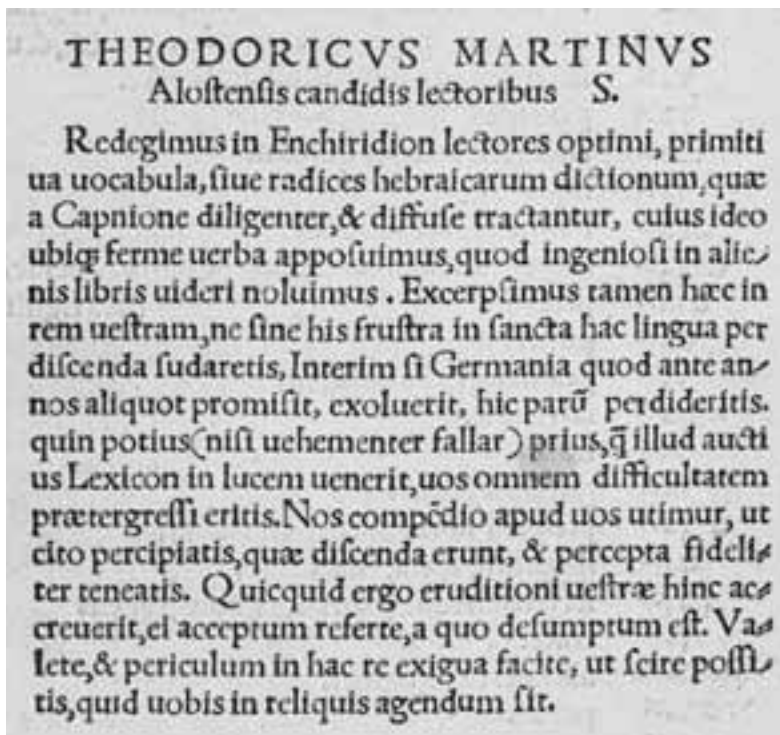
De eerste brief verschijnt in een van zijn werken in 1507. Hij is dan al zevenenvijftig jaar oud. De brief is slechts een imitatie van een brief geschreven door een Italiaan enkele jaren daarvoor. We vinden uiteindelijk slechts 82 brieven in zijn 269 edities. Dat is erg weinig, wanneer we dit met andere werkelijk geleerde drukkers vergelijken, zoals Jodocus Badius te Parijs of Aldus Manutius te Venetië. Zij redigeerden zo'n 300 brieven. Het is ook niet verrassend trouwens dat de meeste van de brieven van Dirk Martens zich in de boeken van Erasmus bevinden, wanneer Erasmus in de Nederlanden verblijft en in zijn drukkerij werkt. Wanneer Erasmus in 1521 definitief de Nederlanden verlaat, wordt Dirk Martens stom en voegt geen enkele brief meer toe ...

DICTIONARIVM HEBRAICVM

56

De aanwezigheid van een brief van Dirk Martens, gedrukt op de titelpagina van dit Hebreeuwse woordenboek, heeft tot gevolg gehad dat men hem dit werk lange tijd heeft toegeschreven. De brief is gericht aan zijn 'beminde lezers' en geeft aan dat het Hebreeuwse woordenboek, samengesteld door Johannes Reuchlin, de grootste kenner van zijn tijd, werd ingekort en herleidt tot een zakformaat. De eerste editie in Duitsland in 1506, was inderdaad een folio, terwijl Martens de verkorte vorm in een quartoformaat uitgeeft. Het inkorten is waarschijnlijk het werk van een van de naaste geleerden van Martens, iemand zoals Jan van Campen die Hebreeuws onderwees in het Drietalencollege te Leuven.

¶ Dictionarium Hebraicum, [1520], 4° · 48 f., a-m⁴. Hebr.-Rom.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Inc. A 1975.

AV 211 · Heireman A 357, M 204 · NK 1498 · Van Iseghem 168.

RATIO SEV METHODVS PERVENIENDI
AD VERAM THEOLOGIAM

58

Indien Dirk Martens deze brieven niet zelf heeft geschreven, dan wil dit niet zeggen dat hij er niet de intellectuele auteur van is. In sommige gevallen heeft hij zeker het onderwerp van de brief doorgegeven aan één van zijn geleerde vrienden die ermee belast was om de brief op te stellen. Zo maakt Dirk Martens in een brief, die men vindt aan het eind van Erasmus' voorwoord zijn beklag, dat men meer waarde hecht aan boeken die uit het buitenland komen en dat het voor hem zo moeilijk is om als enige drukker te Leuven te overleven. Dit alles terwijl de universiteit van Leuven veel boeiender is dan deze van Parijs of Bazel. Deze universiteiten voeden echter verscheidene drukkers. We geven hier de volledige tekst van de brief. Hij getuigt van het dagelijkse leven van Dirk Martens en laat ons Belgen lachen, wij die ook vandaag nog gewoon zijn om naar beneden gehaald te worden en te zien dat al wat we ondernemen als niet interessant wordt beschouwd.

¶ Erasmus, *Ratio seu methodus perveniendi ad veram theologiam*, november 1518, 4° · 94 f., p(= a)-i⁴ K⁴ l-r⁴ a⁸ b-d⁴ e⁶. Rom.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Inc. A 1948.

AV 185 · Heireman M 161 · NK 2973, 861 · Van Iseghem 132.

Equidem non ignoro vulgus hominum res plerasque non ob aliud admirari, nisi quia exoticæ sunt et e longinquo advectæ.

Ik heb inderdaad gemerkt dat de mensen in het algemeen enkel bewonderen wat uit het buitenland komt en uit verre landen wordt ingevoerd.

59

Sic miramur tophos aut fruticem, quos credimus ex Hierosolymis adductos, cum in proximo litore sæpenumero collecta sint. Sic suspicimus pharmaca ab extremis Indis allata, cum in hortis salubriora nascuntur.

Zo bewonderen we dat stuk tufsteen of de tak van een boom, waarvan we geloven dat die uit Jerusalem werd meegebracht terwijl ze vaak op een nabij strand werden opgeraapt. Wij waarderen de geneesmiddelen die uit het verre Indië aankomen, terwijl er in onze tuinen efficiëntere middelen groeien.

Sic Parmeno Terentianus puellam commendat : « Ex Æthiopia usque hæc est ».

Op dezelfde manier prijst Parmeno in Terentius een slavin aan, zeggende : “Zij komt uit het diepe Ethiopië”.

Atque ab hoc affectu doctos homines longissime abesse oportebat, et tamen inter hos sunt, qui nec auctorem probant, nec librum magni æstiment, nisi a longinquo importatum.

De geleerden zouden op zijn minst vrij moeten zijn van dit vooroordeel. En toch bevinden er zich onder hen die slechts een auteur loven of veel geld geven voor zijn boek wanneer het ingevoerd is uit een ver land.

*Quid autem iniquius, immo quid
stultius ? Adeone nostris invidemus ?*

Wat is er onrechtvaardiger ?
Wat zeg je ? Wat is er waan-
zinniger ? Krenkt de welva-
rendheid van onze industrie
zodanig onze eigenliefde ?

*Sunt nationes quæ nihil admirantur,
nisi sua. Nos contra nihil habemus in
pretio, nisi barbara peregrinaque.*

Er zijn volkeren die slechts
waarderen wat bij hen ver-
vaardigd is : wij daarentegen,
wij hechten er pas waarde aan
als het in het buitenland
gemaakt is.

*Tot typographos alit Basilea, prorsus
infrequens frigidaque Academia, si
ad Lovaniensem conferatur. Hæc,
excepta Parisiensi, nulla inferior,
unum alere gravatur.*

De universiteit van Bazel, zo
weinig bezocht, zo doods
vergeleken met die van
Leuven voedt een hele reeks
drukkers. En onze universiteit,
die enkel Parijs als rivaal kent,
heeft het moeilijk om er één
enkele te onderhouden !

*Τὸ τέχνηον πᾶσα
γῆ τρέφει, hac una excepta.
Profecto nisi manus manum fricet, res
non potest consistere.*

Alle landen ter wereld onder-
houden hun industriëlen,
alleen het onze is een uitzon-
dering. Naar mijn mening
kan dit zo niet verder, tenzij
we de handen in elkaar slaan.

*Auctor nihil aliud quam gratum lec-
torem quærit, ego emacem quero.*

Een auteur zoekt enkel naar
bewonderaars bij zijn lezers.
Ik zoek kopers.

Ingratum est bonum librum laudare tantum, ingratius κατασκευάζαντεϊν.

Het is ondankbaar zich tevreden te stellen met het loven van een boek. Het is het nog meer er de verkoop van te verhinderen door onjuiste kritieken.

61

Alii ditescunt malis libris excudendis, ego bonis edendis vix alo familiam, quamlibet abstemius.

Anderen verrijken zich door slechte werken te drukken en ik, die goede druk, ik kan nauwelijks mijn familie voeden ook al trekken we de broeksriem aan.

Et tamen nihil a me datur, quin ementi plus sit lucri quam vendenti.

Toch komt er niets van mijn persen dat een grotere winst verschaft aan de verkoper dan aan mijn lezer.

Eme igitur, et simul utriusque commodo consule. Ac vale.

Koop dus en handel ten voordele van beiden tegelijk. Gegroet.

HUMANIST-DRUKKER, DRUKKER-HUMANIST ?

62

Wat moeten we hieruit besluiten, beste lezer ? Ook al is Dirk Martens zelf geen geleerde humanist, hij was een verzamelaar, een bemiddelaar. Zijn atelier was een broodnodige ontmoetingsplaats voor de ontwikkeling van het humanisme in de Nederlanden. Dirk Martens kan vandaag niet meer beschouwd worden als een geleerde zoals Aldus Manutius die zich toelegt op de drukkerij. Hij is in de eerste plaats een ambachtelijk drukker die een eerder traditionele productie kent in de vijftiende eeuw, maar daarna meer en meer humanistische werken produceert om tenslotte, met het tweede verblijf van Erasmus in 1516-1521, de meest belangrijke drukker van de Nederlanden te worden. Men moet hieraan toevoegen dat de geleerden uit het Noorden (de *Fiamminghi* zoals de Italianen ze noemden) van zichzelf graag een beeld ophingen van erudiete gezelschappen verzameld in een academie, zoals ze dit gezien hadden te Venetië met de academie gesticht rond Aldus Manutius. Om het idyllische imago van deze geleerde kringen te verspreiden, hadden ze nood aan geleerde drukkers aan hun zijde, die de moderne kennis verspreiden en organiseren. Omdat dergelijke mensen nog niet bestonden in onze streken rond 1510-1520 (Christoffel Plantin is nog niet aangekomen), vonden Erasmus en zijn vrienden de figuren Johann Froben en Dirk Martens als humanisten-drukkers uit. Ze hebben dus wel degelijk bestaan als drukkers, maar als humanisten, die in staat waren om elegante brieven op te stellen en geleerde traktaten te schrijven, zijn ze twee scheppingen op papier. Dirk Martens omvormen tot humanist is de vrucht van een propaganda-campagne van de Noordelijke humanisten. Vandaag, zoals in de zestiende eeuw, is de communicatie soms belangrijker dan de werkelijkheid ...

ENKELE GEBRUIKTE FORMULES IN DE BRIEVEN
ONDERTEKEND DOOR DIRK MARTENS

63

THEODORICVS MARTINI ALOSTENSIS BIBLIOPOLA ANTVERPIENSIS
ADOLESCENTIBUS STVDIOSIS IN ANGLIA SALUTEM

Dirk Martens van Aalst, boekhandelaar te Antwerpen,
Groet de studenten van Engeland.

THEODORICVS MARTINI ALOSTENSIS
IVRIS STVDIOSIS ADOLESCENTIBVS. SALVTEM D. P.

Dirk Martens van Aalst aan de studenten recht, gegroet.

THEODORICVS MARTINI ALOSTENSIS AMICO LECTORI S.D.
Dirk Martens aan zijn beminde lezer, gegroet.

THEODORICVS MARTINI ALOSTENSIS TYPOGRAPHVS CANDIDO LECTORI S. D.
Dirk Martens van Aalst, drukker,
Aan zijn welwillende lezer, gegroet.

THEODORICVS MARTINI ALOSTENSIS
STVDIOSÆ LOVANIENSIS ACADEMIÆ IVVENTUTI. S. D.
Dirk Martens van Aalst
aan de studenten van de Leuvense universiteit, gegroet.

THEODORICVS MARTINI ALOSTENSIS BONARVM LITTERARVM STVDIOSIS S. D.
Dirk Martens van Aalst
aan de studenten van de faculteit Letteren, gegroet.

THEODORICVS MARTINI ALOSTENSIS STVDIOSIS SALUTEM,
ET TYPOGRAPHICAM BENEDICTIONEM.
Dirk Martens van Aalst groet u, studenten,
en geeft u zijn typografische zegen.

DRUKKERSMERKEN

64

Laten we, beste lezer, naar de triptiek de *Verheerlijking van de drie koningen* van Hiëronymus Bosch gaan. Daar bevindt zich een vitrine die de drukkersmerken illustreert. Deze afbeeldingen zijn een belangrijk element in het maken van het imago van de drukker. Ze spelen een rol in de manier waarop hun naam zal rondgaan op de boekenbeurzen of zal worden geciteerd in de briefwisseling van de geleerden uit die tijd, die over de dolfinen van Aldus Manutius spreken of over de slangen van Froben, verwijzend naar hun drukkersmerk. Deze afbeeldingen zijn tegelijkertijd een commercieel kenmerk en een kwaliteitsgarantie van de editie. Aldus Manutius vindt het niet nodig zijn naam voluit te schrijven, zijn merk zegt voldoende over de afkomst van het werk.

Dirk Martens schaft zich vrij laat een eigen merk aan, hij is al 65 jaar oud! Vanaf 1515 adopteert hij een houtsnede om al zijn gedrukte edities te merken, hetzij onder de titel, hetzij op de laatste pagina. Daarvoor gebruikte hij een houtsnede die het Antwerpse kasteel voorstelde, afkomstig van een Antwerps drukker, Gerard Leeu. Dit merk verschijnt voor het laatst onderaan de *Lof der Zotheid* uit januari 1512, de laatste druk die Dirk Martens verzorgde te Antwerpen.

65

Drukkersmerk uit :

Erasmus, *Lucubratiuncula aliquot*, 15 februari 1503, 4°, f. 110 v°. AV 71
(Brussel, Koninklijke Bibliotheek, INC A 1496).

In 1508, als we volledig willen zijn, vinden we in één boek, *Le jardin de la bienheureuse Vierge Marie*, een tweede drukkersmerk : een afbeelding die bestaat uit twee vierkante delen. Het eerste vierkant, links voor de lezer, bevat een stapel boeken, de een open, de andere gesloten. Het tweede vierkant omsluit een wapenschild dat naar rechts helt, opgehangen aan een poort en rustend op een mozaïek. Het binnenste van het wapenschild is van boven tot onder gevuld met een cirkel, daarbovenop een drievoudig kruis waarvan de voet naar beneden komt tot in het centrum van de cirkel en steunt op een horizontale diameter. Bovenaan de diameter ziet men de letters “TM”, onderaan een ster. We weten niet waarom Dirk Martens deze gravure niet heeft hergebruikt.

In 1515 verschijnt dus, voor de eerste keer in de bewaarde edities van Martens, een schild dat aan een boom hangt en langs beide zijden ondersteund wordt door twee leeuwen, bovenaan met bandjes. Op het schild een cirkel met daarboven een drievoudig kruis, de initialen T.M. met een ster erboven en onderaan de legende THEODRIC MARTINI. Deze keer is de identificatie van de drukker heel duidelijk. De boorden van de prent zijn langs beide zijden versierd met een wijnrank met druiven. Martens gebruikt dit merk in de meeste van zijn edities gedurende ongeveer drie jaar.

DRUKKERSMERK MET GEWIJD ANKER

68

Tegen eind 1517 kiest Martens voor een dubbel anker in plaats van een schild. Hij zal dit de laatste twaalf jaren van zijn carrière behouden. Het dubbele anker vult van boven tot onder een rechthoekige kader. Het anker is met een kabel opgehangen aan de bovenste randen en daalt af tot de onderste boord. Naar het midden toe van de kader, leest men, tweeregelige hoofdletters met daartussen het anker : THEODO. // MARTIN., en EXCU // DEBAT., met andere woorden “Dirk Martens drukte”. Buiten de kader omringen vier inscripties de boorden van de kader. Bovenaan staan de woorden “heilig anker” in Griekse hoofdletters, onderaan dezelfde woorden in het Latijn. Aan beide zijden twee Latijnse elflettergeregige verzen. De eerste rechts voor de lezer, de tweede links, behalve in enkele edities waar ze in omgekeerde richting staan :

Semper sit tibi nixa mens honesto.
 Sacra hæc Ancora non fefellit umquam.

« Laat uw ziel altijd deugdzaam zijn :
 laat dit gewijde anker nooit wijken. »

Verder lezen we nog dit Latijnse distichon :

Ne tempestatum vis auferat, ancora sacra
Quo mentem figas, est iacienda tibi.

69

« Opdat het stormgeweld je niet zal meesleuren, moet je dit heilige anker uitwerpen waar je geest op gevestigd is. »

¶ Erasmus, *Declamationes aliquot*, [na maart] 1518/1519,
4° · 72 f., a-s⁴. Rom.

Anderlecht, Erasmushuis, E 247 (1)

AV 179 · Heireman M 166 · 811 (= 2971, met andere titelpagina) ·

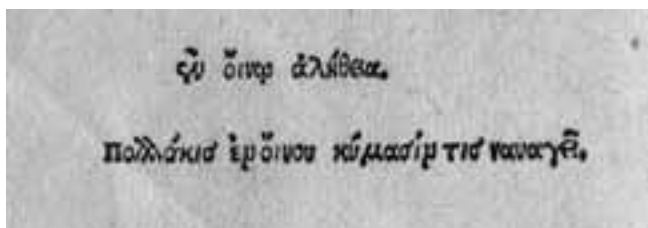
Van Iseghem 125.

INGEWIJDE VAN BACCHVS

70

Onder het anker bevinden zich twee Griekse deviezen, waar je de hang naar wijn van Dirk Martens zal begrijpen. Deze referentie was niet enkel symbolisch, de Aalsterse drukker was bekend omwille van zijn liefde voor de goddelijke fles, wat misschien gedeeltelijk zijn vriendschap met Erasmus verklaart, lezer, omdat deze eveneens van wijn hield.

Onder de kader, leest men het eerste citaat :

« De waarheid ligt in de wijn. »

en een tweede :

«Maar vaak lijdt men schipbreuk in een overvloed aan wijn. »

Dirk Martens vermeldde eerst slechts het eerste devies, opgenomen in de *Adagia* van Erasmus, en voegde later het tweede devies toe. Laat ons er nog aan toevoegen dat Dirk Martens er in 1529 nog een Hebreeuwse uitspraak bovenop doet, onder invloed van het boek van Nicolaas Clenardus, *Tabula in grammaticen Hebraeam*. Deze betekent :

« Met of zonder fles, ben ik een actief man. »

Er bestaat een brief van Maarten van Dorp aan Erasmus (Allen 852 III, Leuven, 14 juli 1518, p. 346-347, l. 10-15) die Dirk Martens tamelijk aangeschoten beschrijft :

71

Et ecce dum nos fabulamur maxime, Theodoricus potitat maxime partesque agit suas haudquaquam instrenue, ne ipse quidem interim otiosus a fabulis. Omnibus pæne linguis, loquitur dixerim an obturbat ? Germanica, Gallica, Italica, Latina ; ut in hoc apostolicum quempiam renatum credas ; ut vel Hieronymum quamvis multilinguem, si non elegantia, numero tamen linguarum ausit provocare.

« En zie, terwijl wij naar hartelust praatten, was Dirk naar hartelust aan het drinken, en werkte intussen flink door, zonder daarbij echter zuinig te zijn met zijn verhalen. Hij sprak, of moet ik zeggen : brulde er tussen door in vrijwel alle talen : in het Duits, Frans, Italiaans en Latijn. Je zou zeggen dat een man uit het apostolisch tijdperk weer opgestaan was. Hij zou zelfs met een polyglot als Hieronymus kunnen wedijveren, zo niet in bevalligheid van spraak, dan toch in veelheid van talen. »

LAY-OUT

72

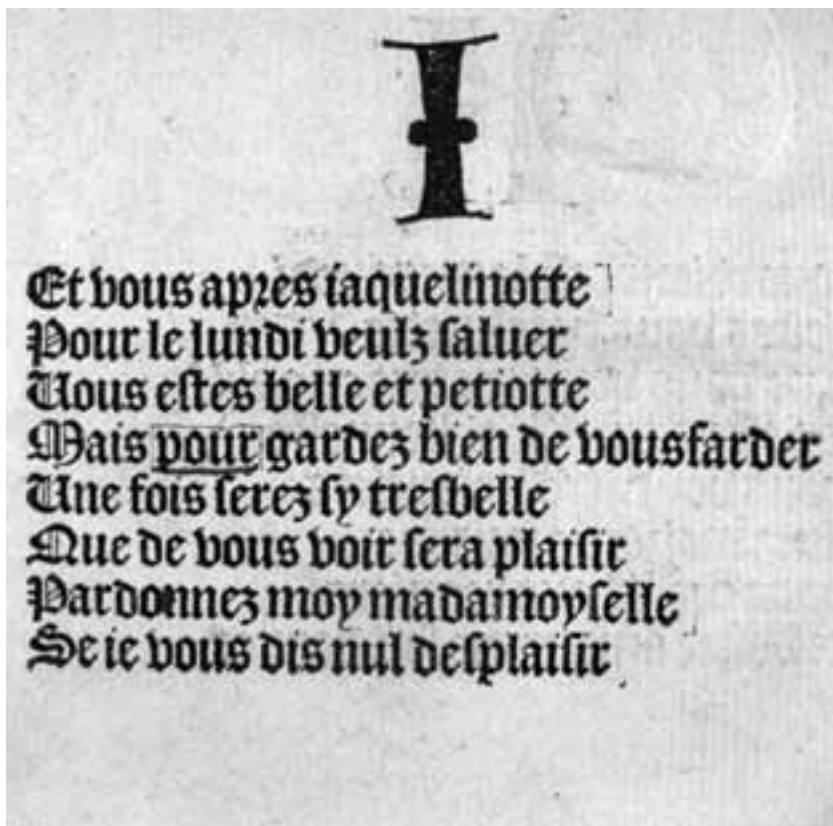
17

L'AN DES SEPT DAMES

De lay-out is een van de domeinen waar, zoals met de invoer van de nieuwe lettertypen, Dirk Martens geprobeerd heeft om op een heel dynamische manier een beeld te geven van de vernieuwingen van zijn tijd en op een zo goed mogelijke manier de inhoud van het boek in overeenstemming te brengen met het potentiële lezerspubliek. We hebben in de werkkamer enkele werken gezien van Erasmus, uitgegeven door Dirk Martens in 1503-1504. Op hetzelfde ogenblik geeft hij zijn enige werk in het Frans uit : *L'an des sept dames*. Hierin merkt men een flagrante breuk in de lay-out van het werk. Het heeft niets te maken met het sobere gedrukte werk in het Romeinse lettertype, waarin Dirk Martens de voorkeur geeft aan de tekst zonder een speciaal grafisch accent. Voor het werk *L'an des sept dames* daarentegen, maakt hij gebruik van een gotisch type dat de Parijse kopers verkozen voor dit soort van verhalen in de Franse taal. Hij speelt met het magnifieke spel van contrasten tussen de verschillende strofen, opgesteld door een "aardige verliefde man" die zeven dames groet, elke dag van de week, 52 keer, zoveel als er weken zijn. De grote kapitalen verwijzen

naar de voornaam van de dame die hij eer betoont. Op folio A r°, kan men W lezen voor “de mooie kleine Walbourg” en I voor “Jaquelinotte”.

73

¶ *L'an des sept dames*, [1504], 4°, 216 f.,

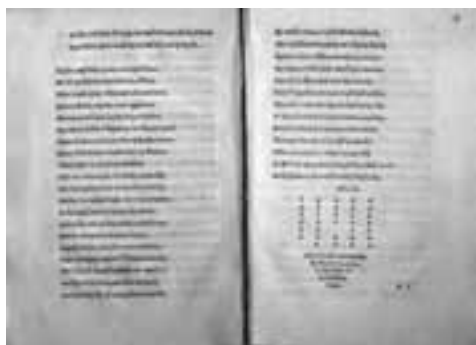
A³-P³(-⁸) aa-rriii(-⁸) a-aaaiii(-⁸) b-bii(-⁴). Goth.

Parijs, Bibliothèque Sainte-Geneviève, OEXV 325 (3).

AV 72 · Heireman A 177, M 58 · NK 117 · Van Iseghem 52.

TABVLÆ GRÆCARVM MV SARVM

74

In het andere tentoongestelde boek, *De tafels van de Griekse Muzen*, van de Italiaanse hellenist Girolamo Aleandro, wordt het gedicht van de Sybille van Erythrea met grote soberheid voorgesteld, in een grafisch kader dat 23 regels telt, met zoveel mogelijk ruimte aan de buitenkant en onderaan de tekst. Dirk Martens verzorgt op het einde van de pagina een lay-out in geometrische vormen, waar men in die tijd verzot op was (vierkant, driehoek, vaas). Indien Dirk Martens geen echte vernieuwer is geweest op het vlak van lay-out, hij lette er wel heel erg op. Hij kende deze uit de Italiaanse, de Parijse en de Bazelse werken en hij deed de moeite om ze in zijn eigen boeken te imiteren. Wat dit betreft heeft hij in de eerste dertig jaar van de XVI^{de} eeuw de meest verzorgde en best samengestelde boeken uit onze streken voortgebracht.

¶ Girolamo Aleandro, *Tabula Græcarum musarum*,
maart 1516/1517, 4° · 20 f., A⁶b-c⁴ d⁶. Rom.-Gr.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Inc A 1924.

AV 142 · Heireman M 123 · NK 2274.

DE STRIJD OM DE COLLOQVIA

76

DIRK MARTENS & JOHANN FROBEN

De belangrijkste drukker van Erasmus is Johann Froben (en zijn erfgenamen). Dirk Martens is de tweede belangrijkste in aantal eerste edities. Tussen de twee drukkers is er een groot verschil in statuut. De Bazelse drukker is een belangrijk industrieel die met zes of zeven personen werkt. Hij heeft financiële steun in de figuur van Wolfgang Lachner (die hem werd aangebracht via een grote boekhandelaar), die zich bezighoudt met het verspreiden van zijn boeken over het hele Europese continent. Dirk Martens wordt door Erasmus zelf bestempeld als pauperculus, behoeftige. Los van de vriendschap die Erasmus voor Martens had, als we hem vergelijken met Froben is Martens in

de ogen van Erasmus een zwakke drukker. Hij drukt op twee persen en hij heeft geen financiële ondersteuners. Dit verklaart ook de toon van de brief hierboven geciteerd, waar hij er zich over beklagt nauwelijks te kunnen leven van zijn boeken in de stad Leuven. Dirk Martens is boekhandelaar, hij verkoopt zelf boeken, maar zijn verspreidingsnetwerk is niet erg groot. Hij exporteert zijn boeken waarschijnlijk naar Parijs, maar het lijkt erop dat hij niet deelnam aan de grote boekenbeurzen van Frankfurt, van Lyon of van Medina del Campo in Spanje. Froben werkt voor de hele geleerdenwereld. Dirk Martens limiteert zich tot zijn stad en de geografische zone van de Nederlanden.

77

EEN ANKER VOOR EEN MERCURIUSSTAF

Wij bezitten enkele exemplaren waar we de invloed van Froben op Martens merken. Van 1516 tot 1521, wanneer Erasmus in de Nederlanden verblijft, is Dirk Martens de drukker aan wie hij in primeur zijn nieuwe teksten toevertrouwt. In deze periode permitteert Johann Froben zich een uitgave van een onuitgegeven Erasmustekst zonder Erasmus' toestemming. Dat gebeurt in 1518 met een traktaat om Latijn te leren, de *Colloquia*. Het is een Luikenaar, Lambert de Hollogne, die deze tekst aan Froben gaf, geredigeerd door Erasmus in 1498 te Parijs voor een schoolleraar die er al verscheidene malen exemplaren van had verkocht. De tekst verschijnt in november en kent dadelijk een groot succes, ook al wordt hij met veel fouten gepubliceerd. Erasmus ergert zich hierin en weigert in eerste instantie het auteurschap van het werk te aanvaarden. Uiteindelijk beslist Erasmus het werk te corrigeren omwille van de grote belangstelling voor dit gespreksboekje. Ondertussen werd in februari 1519 de tekst door Froben heruitgegeven.

¶ Erasmus, *Colloquia*, ed. Beatus Rhenanus, Basileæ, Ioannes Frobenius, november 1518, 8°, 79, [1] p.; a-e⁸.

Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 2G11.

Bezzel 430 · VD 16, E-2301 (*Colloquia*), E-3558 (*De ratione*).

- ¶ Erasmus, *Familiarium colloquiorum formulæ*,
[oktober-november 1519], 4° · 34 f., a-g⁴ h⁶. Rom.
Gent, Universiteitsbibliotheek, Res 150
AV 205 · Heireman M 177 · NK 2869 · Van Iseghem 175.

De twee Bazelse edities zijn voorzien van dezelfde gegraveerde kader bij de titel. Een rankenlijst bevat in het bovenste gedeelte het drukkersmerk van Froben, twee handen die uit de wolken komen en een mercuriusstaf met duif bovenop vasthouden. In het onderste register ziet men een gevecht tussen twee mannen op zeepaarden. Wanneer Erasmus beslist om de tweede Bazelse editie van zijn tekst “ontfutseld” door Johann Froben te corrigeren, stelt Dirk Martens een lay-out op met Romeinse letters, zonder randlijst, er enkel op lettend in de titel te vermelden “editie verbeterd door Erasmus”. Maar, zes maanden later, wanneer Martens en Erasmus beslissen om de editie op de pers te leggen, schrijft Martens een brief aan de lezer dat hij een editie heeft herdrukt zonder zich ermee bezig te houden wie de auteur is of uit welke bron het werk afkomstig is, omdat het heel nuttig is voor de dagelijkse conversatie.

Erasmus heeft het werk verbeterd en aangevuld, met de steun van Dirk Martens. De humanist schijnt er plezier in te vinden om met deze editie aan Froben zijn bezit te ontfutselen dat hem werd ontnomen. En uiteindelijk om het ondelicate te straffen, beslist hij om een pastiche te maken. Zo is de titelpagina van de herziene editie een namaak van deze gebruikt voor de stiekeme editie in november 1518. Martens plaatst enkel zijn anker in de plaats van de mercuriusstaf van Froben. Door de houtgravure van Johann Froben te kopiëren en zich toe te eigenen, handelt Dirk Martens niet op dezelfde manier als de schurken in China die Hermès of Dior namaken. Zijn doel is niet om Froben te imiteren, maar om van hem af te nemen wat hem het meest precieus was, zijn ernstige reputatie en om op zijn eigen merk het kwaliteitspredikaat toe te kennen dat het “merk” van Froben genoot. Zoals je kan vaststellen, beste lezer, waren de commerciële praktijken in de renaissance niet veel zachter dan vandaag.

HET ERASMIAANSE VUURWERK
ERASMUS EN DIRK MARTENS
1516-1521

82

Erasmus werkt met Dirk Martens op twee momenten direct samen : in 1503-1504 en in 1516-1521. De Aalsterse drukker droeg bij tot het drukken van eenenvijftig Erasmusteksten en zeventien vertaalde teksten, uitgegeven of becommentarieerd door de humanist, waarvan drieëndertig eerste drukken. Vijf Erasmusedities zijn spookuitgaven en hebben enkel bestaan in de dromen van de bibliografen. Achtenzestig Erasmiaanse edities, dit wil zeggen meer dan één vierde van de volledige productie van Dirk Martens, is gewijd aan de Rotterdammer. Dit aantal van drieëndertig eerste drukken maakt van Dirk Martens de tweede Erasmiaanse drukker, ver achter de honderd vijftig eerste drukken van de drukkerij van Froben.

Het einde van zijn carrière is een echt vuurwerk. De fenomenale groei van uitgaven in zijn atelier stemt overeen met het verblijf van Erasmus in de Nederlanden (juni 1516-oktober 1521). Dirk Martens is nochtans een bejaard man in 1516 (hij is zesenzeestig jaar oud). Vijf jaar later kan de zeventigjarige met fierheid kijken naar de voorbije vijf jaar : tijdens deze korte periode heeft hij het equivalent van twee derde van zijn volledige productie van de voorbije tweeënveertig jaar gedrukt. Van 1473 tot juli 1516 had Dirk Martens, alleen of samen met Jan van Westfalen, honderd zevenendertig drukken gerealiseerd. Van augustus 1516 tot september 1521, drukt hij niet minder dan zevenennegentig edities. In deze imposante catalogus zijn meer dan de helft van de publicaties gewijd aan Erasmus. In 1519 werken Martens' persen enkel voor Erasmus.

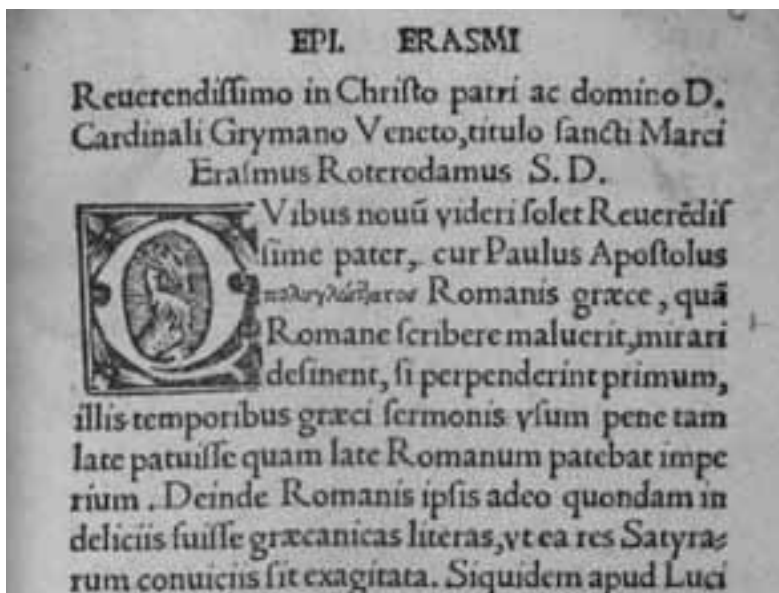
De Erasmiana bij Martens kenmerken zich door een belangrijk aantal eerste drukken van de *Parafrasen van het Nieuwe Testament* (zeven) en van de apologetische teksten. Erasmus vertrouwt aan de Leuvense drukkerij teksten toe geschreven tegen Jacques Lefèvre d'Étaples, tegen Diego López Zúñiga, voor de verdediging van zijn redevoering over het huwelijk en over de eerste woorden van het evangelie volgens Johannes : *In principio erat sermo* ("In het begin was er het woord"). Eén van de grote ondernemingen van Erasmus was de vertaling uit het Grieks naar het Latijn van het Nieuwe Testament, te Bazel bij Johann Froben in 1516. Maar, na dat gerealiseerd te hebben, moet Erasmus kritieken allerhande ondergaan, omdat verscheidene katholieke theologen meenden dat de heilige tekst een 'geïnspireerde' tekst was, met andere woorden niet geschreven door een menselijk iemand, maar ingefluisterd door God. De tekst van de Bijbel wijzigen, was dus voor hen als aan het woord van God raken.

PARAFRASE AAN DE ROMEINEN

84

Beste lezer, laten we samen gaan naar de enige hoge vitrine van de tentoonstelling, waar enkele exemplaren van een zeer rijke productie staan opgesteld. Terug uit de Nederlanden, zet Erasmus zich aan het schrijven van de parafrasen van de bijbelse teksten. Ze zullen een enorm succes kennen in een tijd waarin het lezen van de Bijbel nog geen courant gebruik is zoals het wel het geval zal zijn onder de invloed van de reformatorische bewegingen. De eerste van deze parafrasen werd gedrukt door Dirk Martens en is gewijd aan de brief aan de Romeinen van apostel Paulus, die één van de belangrijkste bronnen van bijbelse reflectie was in de XVI^{de} eeuw. De dubbele pagina die wordt tentoongesteld toont de achterzijde van de titelpagina en het begin van de opdracht van het boek, aan een Italiaanse kardinaal, Domenico Grimani. De titel, die soms lang is, zoals men kan vaststellen, loopt vaak verder door op de versozijde met een inhoudstafel. Hier, onder de korte inhoud, heeft de drukker, waarschijnlijk op vraag van Erasmus, erop gelet de errata op te nemen, want de humanist moet het erg vervelend hebben gevonden dat het eerste Griekse woord in het boek een fout bevatte. Dirk Martens plaatst een sprekende hoofdregel (EPI[STOLA] ERASMI) en begint zijn tekst met een veel gebruikte gotische initiaal (een Q men een monster).

¶ Erasmus, *In epistolam Pauli ad Romanos paraphrasis*, 1517, 4°. 78 f., A⁶
a-r [= s]⁴. Rom.

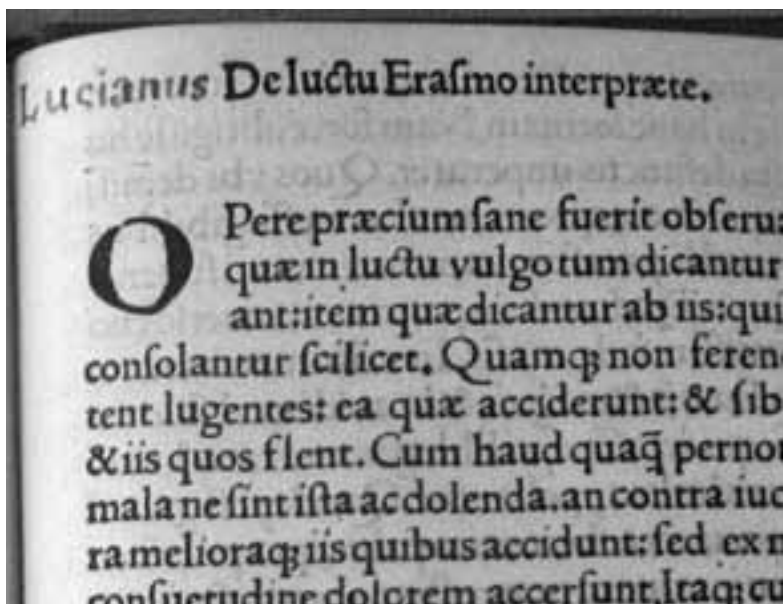
Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Inc A 1951.

AV 157 · Heireman M 148 · NK 846 · Van Iseghem 120.

In 1513 publiceert Dirk Martens een heruitgave van een traktaat van Plutarchus, gedrukt in Londen door Rychard Pynson. Dit type tekst is heel belangrijk voor Erasmus, die naar originele teksten zocht om deze te schenken aan zijn weldoeners die hem dan beloonden voor zijn opdrachten. Erasmus moest in zijn levensonderhoud voorzien met zijn geschriften. In dit traktaat van Plutarchus, verschijnt in november, via onbekende weg, een onuitgegeven tekst van Erasmus, een traktaat van Lucianus, *Over de rouw*, door Erasmus vertaald uit het Grieks in het Latijn toen hij in Engeland verbleef in 1511/1512. Het werkje zal pas officieel gedrukt worden door Erasmus in 1514 te Parijs, bij de drukker Jodocus Badius.

Een dubbele pagina zoals deze lijkt ons vandaag gewoon, maar voor die tijd zijn er een aantal elementen die de lezer opvielen. Eerst en vooral aarzelt Dirk Martens niet om papier, 'het meest kostelijke materiaal bij het produceren van een boek', op te offeren. Hij laat twee derde van de linkerpagina leeg, om met het traktaat van Lucianus te beginnen op de rechterpagina. De letterzetter van Martens, vandaag zou men zeggen de graficus, let er goed op een onderscheid te maken tussen de titel en de tekst. Hij zet de titel heel duidelijk door er een lombarde aan toe te voegen (een o die twee regels beslaat). En om de lectuur

makkelijker te maken, drukt hij de tekst niet in één blok, maar hij maakt paragrafen, om de lectuur te structureren en om de lezer niet te dwingen een te grote hoeveelheid tekst mentaal in stukken te verdelen, wat hem er dikwijls toe dwong de tekst luidop te lezen. Dit type van lay-out reflecteert discreet een fundamentele wijziging in de Westerse beschaving, namelijk deze van het hardop lezen, gebruikelijk vanaf de oudheid tot de middeleeuwen, naar het stillezen dat zich verspreidt ten tijde van Erasmus. Indien je in staat bent om je boek in de metro in stilte te lezen, beste lezer, zonder je burens te storen, is dat gedeeltelijk te danken aan Erasmus en de drukkers uit zijn tijd.

¶ Plutarchus, *Opuscula* (Vert. : Erasmus), 1 mei 1515, 4° · 28 f., A⁶ B⁸ C-D⁴ E⁶. Rom.-Goth.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Inc A 1957.

AV 131 · Heireman M 113 · NK 838 · Van Iseghem 88.

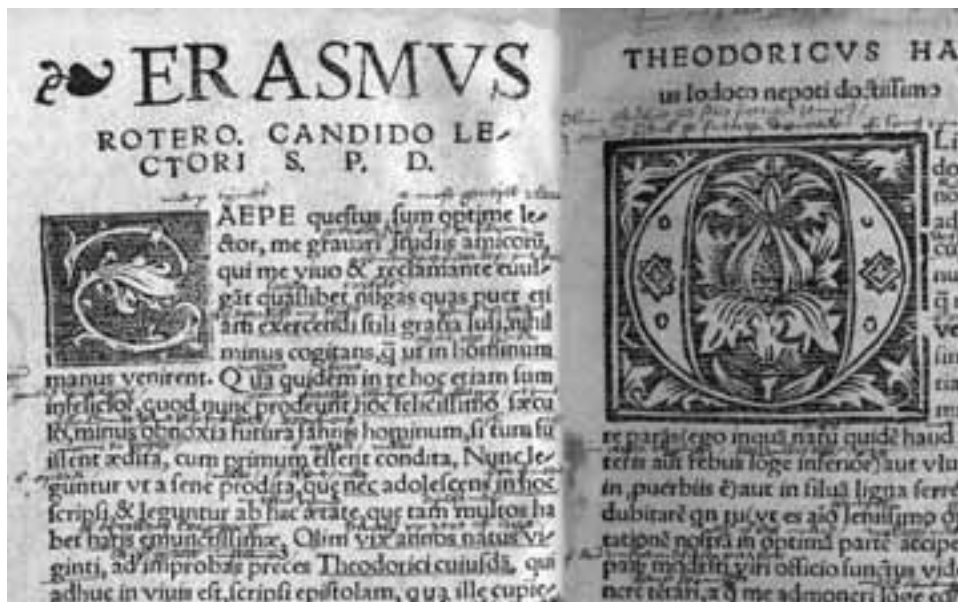
VERACHTING VAN DE WERELD

88

Dit werk is het oudste prozawerk van Erasmus, geschreven op het einde van de jaren 1480 in het klooster Steyn, toen hij twintig jaar oud was. Dit traktaat over de verachting van de wereld is een pleidooi in vier delen ten gunste van het monastieke leven. Omdat er kopieën van het manuscript circuleerden, verkoos de humanist om zijn tekst aan Martens te geven waarbij hij de ‘monastieke ambiance’ relativeerde door er een twaalfde onuitgegeven hoofdstuk aan toe te voegen die deze uiteenzetting over de verachting van de wereld tempert. In het hele pleidooi stapelt de jonge Erasmus argumenten op om zich van de wereld af te keren. In het laatste hoofdstuk, maakt hij de vergelijking tussen de kloosters in de eerste jaren van het christendom en deze in zijn eigen tijd. In de slotrede, geeft hij Jodocus de raad zich niet te engageren in een kloosterorde, maar een vereniging van echte christenen te zoeken.

De tekst is vrij omvangrijk geannoteerd op deze twee pagina's, maar de lezer was snel moe en gaf de brui aan zijn aandachtige lectuur, want we zien geen enkele aantekening meer vanaf de derde pagina. De dubbele pagina toont links een brief van Erasmus aan de lezer, van wie de naam duidelijk wordt geplaatst, in hoofdletters, voorafgegaan door een fleuron.

Vanaf dan bezit Dirk Martens Romeinse kapitalen en moet hij niet meer de gotische kapitalen gebruiken in zijn werken gedrukt in de romein. Hij bezit echter geen versierde Romeinse letterset en daarom blijft hij zijn gotische initialen gebruiken. De letterzetter houdt zich niet bezig met het uitlijnen van de tekst op de linker en op de rechterpagina, wat de grafici een spiegel noemen. Het volstaat om aan eenzelfde regel bovenaan de tekst ‘vast te maken’ op de linker- en rechterpagina. De teksten zijn als vaandels in de wind die, wat hier niet het geval is, niet altijd de gehele hoogte van de pagina vullen.

¶ Erasmus, *De contemptu mundi epistola*, 1521, 8° · 28 f., a-g⁴. Rom.

Anderlecht, Erasmushuis, E 1083.

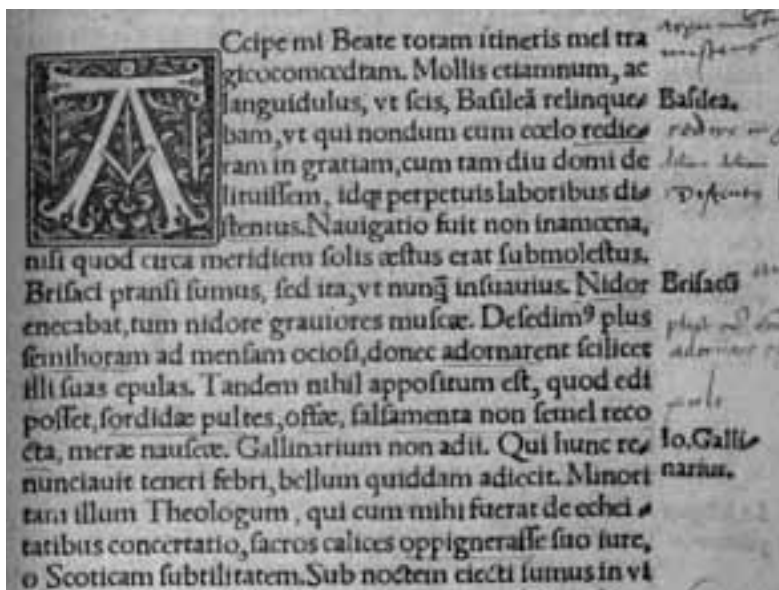
AV 225 · Heireman M 215 · NK 2907 · Van Iseghem 177.

EPISTOLAE ALIQVOT SELECTAE
EX ERASMICIS PER HADRIANVM BARLANDVM

In deze bloemlezing Erasmusbrieven, bijeengebracht door de schoolmeester Adriaan van Baarland, vinden we, zoals je zelf kan vaststellen, hetzelfde fenomeen als in de *Verachting van de wereld*. De teksten zijn ‘vastgemaakt’ bovenaan de pagina en vullen niet noodzakelijk de hele pagina. Links, in de brief aan de lezer van Barlandus, creëert Dirk Martens een heel mooi effect. De tekst komt uit in een soort cul-de-lampe die verlengd wordt in een driehoek door de tekening van de zes sterren. We vinden hier nog het gebruik terug van gotische lettrines, van de lombarde, en het duidelijk plaatsen van de naam Erasmus in hoofdletters, omkaderd door twee omgedraaide fleurons.

Daarenboven stellen we hier de aanwezigheid van marginalia vast, die net zoals bij de creatie van paragrafen, de tekst doorsnijden. Deze marginalia kunnen eveneens dienst doen als sleutel voor de index. De humanistische lezers uit die tijd hebben de gewoonte om te schrijven, met de pen in de hand, zoals Montaigne, om hun ‘schrift met gemeenplaatsen’ te vullen, dat hen in staat stelt om citaten en interessante stilistische formules te ordenen en op het geschikte moment terug te vinden om ze te gebruiken in hun eigen litteraire werken. De

vorming was in die tijd niet zozeer gebaseerd op vindingrijkheid, maar vooral op imitatie en op de kunst van de samenstelling van het boek, op het samenbrengen van ideeën. De tijd van Erasmus was sterk verschillend van onze tijd, waarin verwacht wordt dat je in alles origineel moet zijn. Op het gevaar af de ouderen zonder het te weten te imiteren, omdat we onze geheugencapaciteit verloren zijn

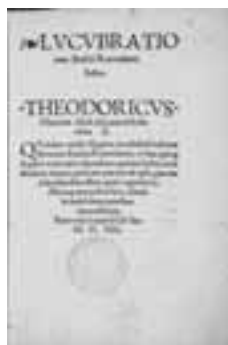
¶ Erasmus, *Epistolæ aliquot* (ed. : Adriaan van Baarland), december 1520, 4° · 50 f., a⁶b-M⁴. Rom.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Inc. A. 1974.

AV 222 · Heireman M 198 · NK 820 · Van Iseghem 163.

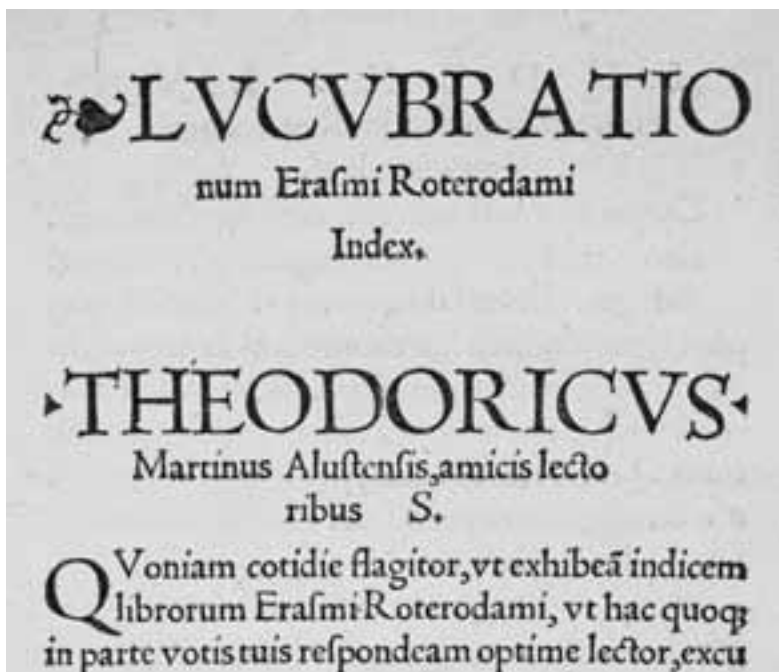
INDEX VAN ERASMV'S WERKEN

92

Geloof mij, lezer, vandaag hebben weinig mensen op deze aarde het hele immense oeuvre van Erasmus gelezen. In 1519, dus ongeveer twintig jaar voor hij zou sterven, was dit al een imposant geheel. Onderaan in deze vitrine kan je de werken zien die werden heruitgegeven in het begin van de XVIII^{de} eeuw te Leiden en waarvan de volumes net kolommen van een tempel zijn. Zijn tijdgenoten verloren zich in heruitgaven van dezelfde teksten met vaak dezelfde titels. Soms kochten ze dezelfde werken, maar onder een sterk gelijkende naam. Vaak wensten zij hun verzameling Erasmus' werken aan te vullen. Daarom publiceert Dirk Martens in 1519 de eerste geïsoleerde catalogus van Erasmus' oeuvre en stelt dit in zijn brief aan de lezer voor als de vrucht van zijn labeur. De inlichtingen die de briefwisseling van Erasmus verschaft, zeggen ons dat het hier opnieuw veeleer Erasmus is die de catalogus samenstelt. Waarschijnlijk werd hij in tweede instantie in het net gezet door de drukker of één van zijn erudiete correctoren.

Wat er ook van zij, belangrijk voor Dirk Martens is om zich als erudiete drukker voor te stellen door deze brief aan de lezer te drukken. Deze geeft een blijk van kwaliteit aan de toekomstige lezer. Op deze titelpagina, krijgt de voornaam van de drukker

(Theodoricus) dezelfde belangrijkheid toegemeten als de titel van het werk. Zoals vaak in het begin van de zestiende eeuw, stelt men vast dat de opsplitsing van de woorden eerder gebeurt volgens een visuele logica dan volgens een semantische logica. Het is van weinig belang dat men een woord als *Lucubrationum* splitst, het is vooral de grafische efficiëntie die men heeft nagestreefd. En op deze pagina heeft de letterzetter de kapitalen en het gebruik van de typografische fleurons goed uitgespeeld (in de vorm van een blad of een driehoek).

¶ [Erasmus], *Lucubrationum Erasmi index*, [1 januari 1519],

4° · 4 f., [A⁴]. Rom.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Inc A 1959.

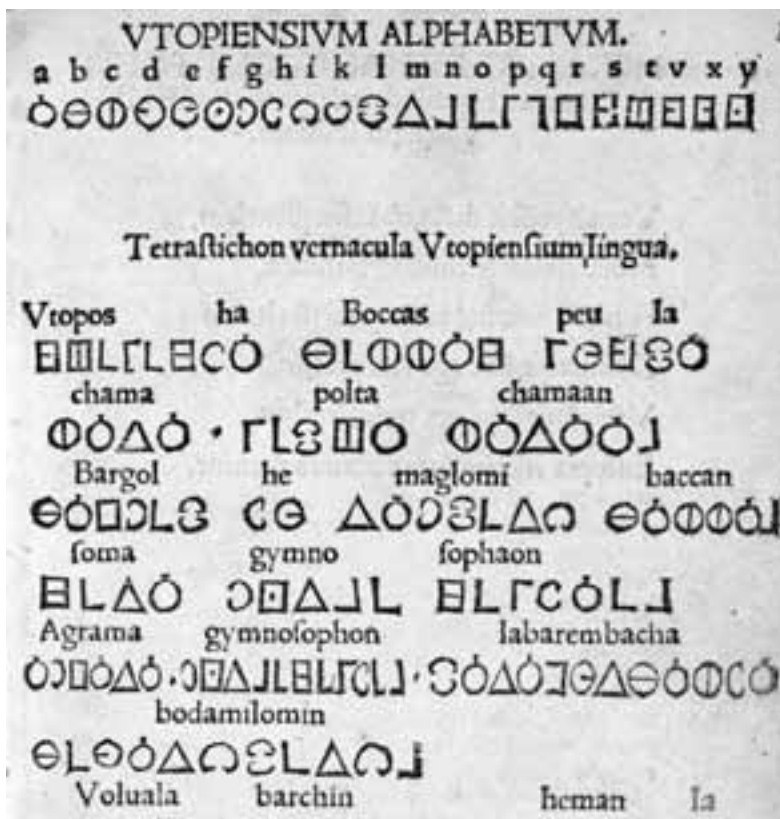
AV 199 · Heireman M 184 · NK 3502 · Van Iseghem 138

(+ Suppl.).

Er zijn 269 drukken van Dirk Martens bewaard. We weten dat hij er zeker nog twaalf andere heeft gedrukt, waarvan er geen exemplaren meer bestaan. Tijdens deze ruime productie, die zich uitspreidt over meer dan vijf decennia, hebben wij geprobeerd om de buitengewone variëteit van de thema's en de vormen te tonen. Het belang van de Erasmiaanse edities is vrij groot en toch is het belangrijkste werk van de Aalsterse drukker niet van Erasmus, maar van Thomas More.

Dit werk is één van de belangrijkste van onze Westerse beschaving: het gaat hier over de *Utopia*. Het is opnieuw een boek van relatief bescheiden formaat, maar dat een weerklink kent over de eeuwen heen. Deze quarto omsluit een vriendschappelijk netwerk (Erasmus - Pieter Gillis - Thomas More) dat Dirk Martens heeft kunnen bijeenbrengen en waarmee hij zijn humanistische droom heeft kunnen waarmaken: goed drukken om beter te kunnen leven. Dit boek is te Leuven geboren, want Erasmus en Pieter Gillis waren beiden vrienden van Thomas More en Dirk Martens. We kunnen niet bepalen of het Pieter Gillis of Erasmus is die verantwoordelijk is voor de noten die het werk verduidelijken, maar het auteurschap ervan is van weinig belang want 'Onder vrienden is alles

gemeenschappelijk', zoals een adagium, zo bewonderd door Erasmus, stelt. Wij hebben jou, beste lezer, vele lettertypes uit de drukkerij laten bewonderen. Het is dan ook een waar genot om dit boek te kunnen openen op de pagina die een alfabet toont dat slechts één keer werd gebruikt in dit werk : het alfabet verzonnen door Thomas More om door de inwoners van het eiland Utopia te worden gebruikt.

¶ Thomas More, *Utopia* (ed. : Pieter Gillis. Corr. Gerardus Geldenhauer), [eind december 1516], 4° · 54 f., a-l⁴ m⁶.

Rom.-Goth.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, INC A 1.945 VI 95.723 A (facsimile).

AV 154 · Heireman M 136 · NK 1550 · Van Iseghem 108.

Dirk Martens zet begin 1529 een definitief punt achter zijn lange en productieve carrière, na zich vijftig jaar lang aan zijn kunst te hebben gewijd. Zijn laatste publicatie is een brief bestemd voor het aanleren van het Hebreeuws, *Tabula in Grammaticen Hebraam* van Nicolaus Clenardus. De drukker trekt zich dan terug in zijn geboortestad in het klooster van de Wilhelmiëten. Het is een oude man van meer dan tachtig jaar, duidelijk getekend en niet gespaard door de rampen van het leven, die met pensioen gaat. In november 1527, iets meer dan een jaar voor zijn vertrek naar Aalst gaf Conrad Glocenius reeds een portret van een oude man wanneer hij het epitaaf citeert dat Erasmus voor hem had opgesteld. Het beschrijft de drukker door de jicht getergd, de man die zijn vrouw en zijn kinderen overleefde.

Dirk Martens overlijdt op 28 mei 1534. Hij werd begraven bij de ingang van de kerk van de Broeders Wilhelmiëten te Aalst. Zijn grafsteen stelt hem voor met de biddende handen, met een lang gewaad en neerhangende mouwen, een dubbele pels en omgeven door wapenschilden. Een inscriptie in het Nederlands omlijst het monument :

Hier leit begraven dierick martens d'eerste letterdruckere van
duitschlant vrankeryke en desen nederlanden, hy sterf A.° XVC
XXXIIII de XXVIII dach in maie.

« Hier ligt begraven Dirk Martens, eerste drukker van
Duitsland, Frankrijk en deze Nederlanden. Hij stierf in het
jaar 1534, op 28 mei. »

Standbeeld van Dirk Martens op de Grote Markt van Aalst, opgericht op 6 juli 1856 in aanwezigheid van de hertog en de hertogin Brabant.

In de XIX^{de} eeuw, toen het jonge België zich een nationale identiteit aanmat, op zoek naar een mythisch verleden, werd Dirk Martens met sterke argumenten voorgesteld als de enige aan de oorsprong van het eerste drukkersatelier in België. Het was voor deze mensen ondenkbaar dat een Duitser, Jan van Westfalen, aan de oorsprong kon liggen van zo'n onderneming. Hoewel de Aalsterse drukker een niet even emblematisch figuur is als Godfried van Bouillon, toch is hij door de pen van sommige auteurs ondergebracht bij de meest beroemde Belgen die in het verleden de glorie van het vaderland verzekerden. Het orgelpunt in dit patriottisch elan is de creatie in 1849 van een commissie om een standbeeld van de drukker op te richten. Het bronzen standbeeld wordt uiteindelijk ingehuldigd op 6 juli 1856 op de Grote Markt te Aalst in aanwezigheid van de hertog en de hertogin van Brabant. Een medaille, gerealiseerd door de graveur Alexandre Geefs, werd naar aanleiding van dit evenement geslagen.

Vandaag schijnt zijn naam jammer genoeg wat verdwenen te zijn. Wie herinnert zich nog Dirk Martens bij het grote publiek? Sinds een twintigtal jaren, beste lezer, kan je zien dat overal een bijzondere aandacht wordt gegeven aan het kleinste gedrukte document. De publiciteit heeft zeer zeker een pervers effect, maar door de smaak en de schoonheid en door zijn verleiding, heeft ze aan de hedendaagse smaak een typografische veeleisendheid gegeven, die met momenten verloren was gegaan. Wanneer je een mooi boek bekijkt, met een mooie lay-out, bedenk dan, beste lezer, dat Dirk Martens in ons land aan de wieg lag van deze geschiedenis.

De bibliotheek van het Erasmushuis,
Foto. Jean-Paul Brohez - Semence de curieux, 1999.

BELGICA

DE DIGITALE BIBLIOTHEEK VAN DE KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK VAN BELGIË

101

¶ Gelijklopend met de tentoonstelling, publiceert het Erasmus-huis bij uitgeverij Brepols een facsimile van een uniek werk, de *Logica vetus*, gedrukt in 1474 door Dirk Martens. Deze onderneming kadert in een breder programma ter valorisatie van het patrimonium van de Koninklijke Bibliotheek van België en van zijn toekomstige digitalisering van de virtuele bibliotheek gedoopt Belgica@kbr.be. Dit project, naar het voorbeeld van de Europese digitale bibliotheek 'Europeana', heeft als missie de toegang tot de verzamelingen van de Koninklijke Bibliotheek makkelijker te maken, zowel voor de ervaren amateurs als voor de professionele wetenschappelijke vorsers. Belgica@kbr.be steunt voornamelijk op vier pijlers : erfgoed-documenten, referentiewerken, duizenden kranten en virtuele tentoonstellingen. Niemand twijfelt eraan dat dit vernieuwende project een belangrijke stap betekent in de modernisering van de toegangsmogelijkheden tot de kennis voor het publiek.

¶ De bezoekers van onze tentoonstelling zullen in de bibliotheek van het museum zes gedigitaliseerde werken op Belgica kunnen raadplegen, die het begin van de boekdrukkunst in België illustreren. Zo kunnen ze virtueel in de boeken bladeren en de pagina van het tentoongestelde boek in de vitrine bewonderen.

Dionysius Carthusianus [Dionysius de Kartuizer = Dionysius van Rijkel]

Speculum conversionis peccatorum

Aalst, [Jan van Westfalen en Dirk Martens], 1473.

KBR – Afdeling Kostbare Werken, INC A 1.329.

Het eerste gedateerde boek dat in België werd gedrukt, bevat een theologisch traktaat van de kartuizer Dionysius van Rijkel, een befaamd «Belgisch» auteur uit de XV^{de} eeuw. Het werd in 1473 door Jan van Westfalen en Dirk Martens gedrukt te Aalst.

Æneas Sylvius Piccolomini [Pius II]

De duobus amantibus Euryalo et Lucretia

Aalst, [Jan van Westfalen en Dirk Martens], 1473.

KBR – Afdeling Kostbare Werken, INC A 1.328.

De *De duobus amantibus* van Æneas Sylvius Piccolomini, de latere paus Pius II (1458–1464), is de eerste tekst van een Italiaans auteur die in België werd gedrukt. Het is het verhaal van de ongeoorloofde liefde tussen de jonge Duitse prins Euryalus en de jonge en mooie Lucretia, die ongelukkig was uitgehuwelijkt aan een oude Siënese notabele. Het werk rolde in 1473 van de persen van Jan van Westfalen en Dirk Martens te Aalst.

Augustinus (S.) (Pseudo-), *Manuale*

[Add.] *Psalterium. Septem psalmi ad laudem Mariae*

Aalst, [Jan van Westfalen en Dirk Martens], [1473–1474].

KBR – Afdeling Kostbare Werken, INC 2.124.

De kerkvader Sint-Augustinus is één van de meest gelezen en becommentarieerde auteurs uit de middeleeuwen. Zijn faam was dermate groot dat sommigen niet aarzelden hem een reeks teksten toe te schrijven die niet van zijn hand kwamen. Dit werk dat in 1473 door Jan van Westfalen en Dirk Martens in Aalst werd gedrukt, vormt hiervan een voorbeeld.

Aristoteles [Aristote], *Organon* [Logica Vetus]

Aalst, Jan van Westfalen en Dirk Martens, 1474.

KBR, INC A 2.343.

Op 6 mei 1474 verschijnt bij Jan van Westfalen en Dirk Martens in Aalst een filosofische handleiding van Aristoteles, bestemd om de grondbeginselen van de logica bij te brengen. Alhoewel het boek inhoudelijk geen bijzondere kenmerken vertoont, heeft het exemplaar van de Koninklijke Bibliotheek een uitzonderlijke waarde. Het gaat immers om het enige gekende complete exemplaar ter wereld.

Baptista Spagnuoli Mantuanus, *De vita beata tractatulus*

Aalst, Dirk Martens, 1474

KBR – Afdeling Kostbare Werken, INC A 2.229

Jan van Westfalen en Dirk Martens beëindigen hun samenwerking in de loop van het jaar 1474. Dirk Martens blijft alleen in Aalst, waar hij nog twee teksten drukt. Eén ervan is dit boek van de Italiaanse karmeliet Baptista Mantuanus. Zijn *De vita beata* is opgebouwd rond de dialoog over de ware levenskunst tussen een student en zijn leraar, in dit geval een karmeliet.

Tabulare Fratrum Ordinis Deiferæ Virginis Mariae de Carmelo

Aalst, Dirk Martens, [1474].

KBR – Afdeling Kostbare Werken, INC A 1.330.

In de loop van het jaar 1474 komt er een einde aan de samenwerking tussen Jan van Westfalen en Dirk Martens. Alleen in Aalst achtergebleven, drukt Dirk Martens nog twee teksten, waaronder dit theologisch traktaat van de Gentse karmeliet Peter de Bruyne.

AFKORTINGEN

104

Allen

P.S. Allen et alii (ed.), *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami denuo recognitum et auctum*, Oxford, Clarendon Press, 1906-1947, 11 vol. (+ 1 vol. d'index en 1965).

AV

« Liste des éditions publiées par Thierry Martens d'Alost (1473-1529) », in Renaud Adam & Alexandre Vanautgaerden, *Thierry Martens et la figure de l'humaniste imprimeur (une nouvelle biographie)*, Turnhout, Brepols-Erasmushuis, coll. *Nugæ humanisticæ* xi, 2009, p. 199-235.

BEZZEL

Irmgard Bezzel, *Erasmusdrucke des 16. Jahrhunderts in Bayerischen Bibliotheken*, Stuttgart, Anton Hiersemann Verlag, 1979.

Goth.

Druk in gotiek.

Gr.

Druk in het Grieks.

Hebr.

Druk in Hebreeuws.

Heireman

K. Heireman, *Tentoonstelling Dirk Martens : 1473-1973 : Tentoonstelling over het werk, de persoon en het milieu van Dirk Martens, ingericht bij de herdenking van het verschijnen te Aalst in 1473 van het eerste gedrukte boek in de Zuidelijke Nederlanden, Aalst, 1973.*

ILC

J. Goldfinch, G. van Thienen, *Incunabula printed in Low Countries. A census*, Den Haag - Londen, 1999.

105

Ital.

Druk in cursief.

NK

W. Nijhoff, M. E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, 3 t., Den Haag, 1923-1971.

Rom.

Druk in Romein.

Van Iseghem

A. F. van Iseghem, *Biographie de Thierry Martens d'Alost, premier imprimeur de la Belgique, suivie de la bibliographie de ses éditions*, Mechelen - Aalst, 1852.

VD 16

Verzeichnis der im Deutschen Sprachbereich Erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts. Herausgegeben von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel, Stuttgart, Anton Hiersemann, 1986, 22 vol.

CITEREN VAN LATIJNSE TEKSTEN

De humanistische schrijfwijze werd aangepast : u,v ; niet gerechvaardigde y ; c voor t, t voor c ; gebruik van diftongen ; qu voor c en enkele andere veranderingen aangepast omwille van ontdekkingen in de moderne filologie. De interpunctie werd eveneens gemoderniseerd. Sommige teksten werden op een diplomatieke wijze geciteerd, omdat ze rekening houden met de lay-out.

BIBLIOGRAFIE

OUDE BRONNEN

107

ANDREAS 1643 (1973)

Valerius Andreas, *Bibliotheca Belgica*, facsimile van de Leuvense editie, 1643, Nieuwkoop, B. De Graaf, coll. Monumenta Humanistica Belgica, vol. 5, 1973.

FOPPENS 1739

Jean-François Foppens, *Bibliotheca Belgica, sive Virorum In Belgio Vita, Scriptisque Illustrium Catalogus, Librorumque Nomenclatura ; Continens Scriptores à Clariss. Viris Valerio Andrea, Auberto Miræo, Francisco Sweertio, Aliisque, recensitos, usque ad annum M. D. C. LXXX*, Brussel, Petrus Foppens, 1739.

GUICCIARDINI 1567-1635

Lodovico Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore*, Italiaanse ed. : 1567 (Anvers, Guillaume Silvius, 1567), 1581 (Anvers, Christophe Plantin) et 1588 (Anvers, Christophe Plantin) ; Latijnse ed. : 1613 (Amsterdam, Guilielmus Janssonius), 1635 (Amsterdam, Guilielmus Blaeu) ; Franse ed. : 1625 (Amsterdam, Guilielmus Janssonius).

SECUNDAIRE BRONNEN

ADAM 2009

Renaud Adam, Jean de Westphalie et Thierry Martens. *La découverte de la 'Logica vetus' (1474) et les débuts de l'imprimerie dans les Pays-Bas méridionaux [avec fac-similé]*, Turnhout, Brepols-Erasmushuis, coll. *Nugæ humanisticæ*, vol. 8, 2009.

ALLEN 1906-1947

P.S. Allen et alii (ed.), *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami denuo recognitum et auctum*, Oxford, Clarendon Press, 1906-1947, 11 vol. (+ 1 vol. index in 1965).

ALOSTI IN FLANDRIA 1973

Alosti In Flandria anno M° CCCC° LXXIII... Facsimile van drie oudste Zuidnederlandse drukken Aalst 1473, ed. K. Heireman s.j., Aalst - Brussel, Dirk Martenscomité – Koninklijke Bibliotheek, 1973.

ASD

Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami, Amsterdam, North-Holland Publishing Company, 1969-.

BEZZEL 1979

Irmgard Bezzel, Erasmusdrucke des 16. Jahrhunderts in Bayerischen Bibliotheken, Stuttgart, Anton Hiersemann Verlag, 1979.

BERGMANS 1894-1895

Paul Bergmans, « Martens (Thierry) », in *Biographie nationale publiée par l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts*, Brussel, Bruylant-Christophe & Cie, 1894-1895, XIII, col. 879-893.

CAMPBELL 1874

M.-F.-A.-G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1874 (Supplementen, 1878, 1884, 1889, 1890).

CAMP-KRON 1956

M.-E. Kronenberg, *Campbell's Annales de la typographie néerlandaise au xve siècle: contributions to a new edition*. I) Additions. II) Losses, doubtful cases, notes, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1956.

CAMP-KRONM 1964

M.-E. Kronenberg, « More contributions and notes to a new Campbell edition », *Het Boek*, 3e serie, t. 36, 1964, p. 129-139.

109

CE

Contemporaries of Erasmus.

A Biographical Register of the Renaissance and Reformation, ed. Peter G. Bietenholz, Toronto-Buffalo-Londen, Toronto University Press, 1985-1987, 3 vol.

CINQUIÈME CENTENAIRE 1973

Le cinquième centenaire de l'imprimerie dans les anciens Pays-Bas, Exposition du 11 septembre au 27 octobre 1973, ed. Georges Colin en Wytze Hellinga, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1973.

CORSTEN 1999

Severin Corsten, « Martens, Dirk », in *Lexikon des gesamten Buchwesens*, 2e éd., t. 5, Stuttgart, Anton Hiersemann Verlag, 1999, p. 77.

DAXHELET 1938

Étienne Daxhelet, *Adrien Barlandus, humaniste belge, 1486-1538. Sa vie – Son œuvre – Sa personnalité*, Leuven, Universiteitsbibliotheek, 1938.

DE GAND 1845

Joseph de Gand, *Recherches historiques et critiques sur la vie et les éditions de Thierry Martens (Martinus, Mertens), Ouvrage revu et annoté et augmenté de la galerie des hommes nés à Alost, qui se sont distingués aussi bien dans la philosophie, l'histoire et le politique, que dans les sciences et les arts*, Aalst, Spitaels-Schuermans, 1845.

DE VOCHT 1934

110

H. de Vocht, *Monumenta Humanistica Lovaniensia. Texts and studies about Louvain Humanists in the first half of the xvth century. Erasmus · Vivès · Dorpius · Clenardus · Goes · Moringus*, Leuven, Universitaire Boekhandel, coll. *Humanistica Lovaniensia*, vol. 4, 1934, p. 361-362.

DE VOCHT 1951-1955

Henri De Vocht, *History of the foundation and the rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550*, Leuven, Universiteitsbibliotheek, 1951-1955.

GELDNER 1970

Ferdinand Geldner, *Die deutschen Inkunabeldrucker. Ein Handbuch der deutschen Buchdrucker der XV. Jahrhunderts nach Druckorten*, 2 t., Stuttgart, A. Hiersemann, 1970.

HEIREMAN 1973

Kamiel Heireman, *Tentoonstelling Dirk Martens : 1473-1973 : Tentoonstelling over het werk, de persoon en het milieu van Dirk Martens, ingericht bij de herdenking van het verschijnen te Aalst in 1473 van het eerste gedrukte boek in de Zuidelijke Nederlanden*, Aalst, Stedelijk Museum-Oud Hospitaal, 1973.

HEIREMAN 1974

K. Heireman, « Martens, Dirk », in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, t. 6, Brussel, 1974, col. 633-637.

HELLINGA 1966

Wytze & Lotte Hellinga, *The Fifteenth-Century Printing Types of the Low Countries*, 2 t., Amsterdam, Menno Hertzberger, 1966.

HELLINGA 1975

Wytze Hellinga, « Impressum. Alost. In Flandria. 1473-1973 », in

Quaerendo. A quarterly journal from the Low Countries devoted to manuscripts and printed books, t. 3, 1975, p. 70-72.

111

HIRSTEIN 1989

James Hirstein, « Beatus Rhenanus et les 'Avis au lecteur' signés Johann Froben sur l'Histoire d'Ammien Marcellin et sur l'Histoire Auguste dans l'édition bâloise de juin 1518 », *Annuaire Les Amis de la bibliothèque humaniste de Sélestat*, 1989, p. 27-50.

HOLTROP 1867

J. W. Holtrop, Thierry Martens d'Alost. *Étude bibliographique*, La Haye, Martinus Nijhoff, 1867.

ILC

John Goldfinch, Gerard van Thienen, *Incunabula printed in Low Countries. A census*, Den Haag - Londen, Nieuwkoop-British Library, 1999.

KOK 1994

Clazina Helena Cornelia Maria Kok, *De Houtsneden in de Incunabelen van de Lage Landen, 1475-1500 : inventarisatie en bibliografische analyse*, 2 t., onuitgegeven doctoraat, Universiteit van Amsterdam, 1994.

NEEDHAM 1982

Paul Needham, « Fragments of an unrecorded edition of the first Alost press », *Quaerendo*. A quarterly journal from the Low Countries devoted to manuscripts and printed books, t. 12, 1982, p. 6-21.

NK

Wouter Nijhoff & Marie-Elisabeth Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1923-1971, 3 t. en 8 vol.

NIJHOFF 1926

112

Wouter Nijhoff, *L'art typographique dans les Pays-Bas pendant les années 1500 à 1540 : reproduction en fac-similé des caractères typographiques, marques d'imprimeurs, gravures sur bois et autres ornements employés pendant cette période*, 2 t., Den Haag, Martinus Nijhoff, 1926.

OOSTERBOSCH 1997

Michel Oosterbosch, « Duizend brevieren en diurnalen. Een drukkerscontact met Dirk Martens uit 1507 », *De Gulden Passer*, t. 75, 1997, p. 121-138.

PAINTER 1960

G. D. Painter, « The first Greek printing in Belgium with notes on the first Greek printing in Paris, etc. », *Gutenberg-Jahrbuch*, 1960, p. 144-148.

PETIT 1882

J. P[etit], « Le plus ancien Décret royal sur l'imprimerie ou Thierry Martens en Espagne », *Annales du bibliophile belge*, t. 1, 1882, p. 59-61.

REEDIJK 1952-1954

Cornelis Reedijk, « Dirck Martens van Aalst en Servaes van Sassen », *Het Boek*, t. 31, 1952-1954, p. 52-71.

REEDIJK 1969

Cornelis Reedijk, « Érasme, Thierry Martens et le Iulius exclusus », in *Scrinium Erasmianum. Mélanges historiques publiés sous le patronage de l'université de Louvain à l'occasion du cinquième centenaire de la naissance d'Érasme*, ed. Joseph Coppens, Leiden, E. J. Brill, 1969, p. 351-378.

REEDIJK 1974

Cornelis Reedijk, *Erasmus en onze Dirk. De vriendschap tussen Erasmus en*

zijn drukker Dirk Martens van Aalst, Haarlem, Het hof van Johannes, 1974.

ROERSCH 1906

Alphonse Roersch, « Rutger Rescius, un bon ouvrier de la Renaissance », *La Revue Générale*, 11, 1906, p. 327-340.

ROUZET 1975

Anne Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs belges des xve et xvie siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*, Nieuwkoop, Bob de Graaf, Coll. du Centre national de l'archéologie et de l'histoire du livre, vol. 3, 1975.

VANAUTGAERDEN 1997

Alexandre Vanautgaerden, « Le grammairien, l'imprimeur et le sycophante ou Comment éditer une querelle théologique en 1520 [Érasme et Lee] », in *Érasme, Apologie d'Érasme qui lui servira de réponse aux deux invectives d'Edouard Lee*, ed. A. Vanautgaerden, *Vertaald uit het Latijn door Alain Van Dievoet*, Turnhout-Brussel, Brepols, *Notulæ Erasmianæ*, vol. I, 1997, p. 9-32.

VANAUTGAERDEN 2003

Alexandre Vanautgaerden, « Les lettres-préfaces d'Érasme et de ses typographes aux éditions princeps des *Adages* ou comment tuer l'humaniste pour mieux vendre ses livres », in *Hommages à Carl Deroux*, vol. V : *Christianisme et Moyen Âge, Néo-Latin et survivance de la Latinité*, Brussel, Éditions Latomus, Coll. Latomus, 2003, vol. 279, p. 579-592.

VANAUTGAERDEN 2005

Alexandre Vanautgaerden, « 'L'œuvre latin' de Johann Froben, éditeur d'Érasme », in *Le latin langue du savoir, langue des savoirs*, ed. Emmanuel Bury, *Actes du colloque qui s'est tenu à l'École*

Normale Supérieure-Ulm en octobre 2000, Genève, Librairie Droz, 2005, p. 309-330.

114

VANAUTGAERDEN [2006]

Alexandre Vanautgaerden, « Les Lettres de Dirk Martens, imprimeur d'Érasme », in *Erasmus and the Republic of Letters*, Actes du colloque d'Oxford, 5-7 IX 2006, ed. Stephen Ryle, Turnhout, Brepols (te verschijnen).

VANAUTGAERDEN 2008

Alexandre Vanautgaerden, *Érasme typographe. La mise en page, instrument de rhétorique au XVIe siècle*, Bruxelles-Lyon, Université Libre de Bruxelles et Université Lumière-Lyon 2, 2008, 3 vol. Doctoraat te verschijnen in les Mémoires de l'Académie royale de Belgique, uitgegeven met uitgeverij Droz te Genève.

VANAUTGAERDEN-ADAM 2009

Renaud Adam & Alexandre Vanautgaerden, *Thierry Martens et la figure de l'humaniste imprimeur (une nouvelle biographie)*, Turnhout, Brepols, Bibliothèque Sainte-Geneviève en het Erasmushuis, *Nugae humanisticae sub signo Erasmi*, 2009, vol. 11/2.

VAN ISEGHEM

A. F. van Iseghem, *Biographie de Thierry Martens d'Alost, premier imprimeur de la Belgique, suivie de la bibliographie de ses éditions*, Mechelen - Aalst, P. J. Hanicq - Spitaels-Schuerman, 1852.

VERVLIET 1968

H. D. L. Vervliet, *Sixteenth-century printing types of the Low Countries*, Amsterdam, Menno Hertzberger, 1968.

Tentoonstelling

Commissaris Alexandre Vanautgaerden, conservator

Scenografie [S I G N *] - Oliver Sténuit / Cédric Aubrion

Verlichting Jean-Jacques Mathy

Technische realisatie Bulle color, MD Meubelen, Hanne Moris

Opbouw tentoonstelling Michaël Steennot, Jos Trog, Aïcha Bourarach

Catalogus

Redactie Alexandre Vanautgaerden,
& lay-out conservator

Vertaling Kathleen Leys

Druk Oktober 2009, Identic (Brussel)

Omslag [S I G N *] - Oliver Sténuit

Collectie Colloquia in museo Erasmi, vol. 30

ISBN 978-2-930414-31-7

Wettelijk depot D/2009/5636/4

Het team van het Erasmushuis
dankt van harte

De dames Ann Kelders (Brussel, Koninklijke Bibliotheek)
Martine De Reu (Gent, Universiteitsbibliotheek)
Claire Lapeyre (Brussel, Ambassade van Frankrijk)
Dahlia Mees (Brussel, KIK)
Jacqueline Meido-Madiot (Brussel)
Marieke van Delft (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek)

De heren Renaud Adam (Brussel, Koninklijke Bibliotheek)
Cédric Aubrion (Brussel, Sign)
Jonathan Brys (Gemeente Anderlecht)
Yves Charlier (Luik, Bibliothèque du Séminaire Episcopal)
Herman Lampaert (Brussel)
Marcus de Schepper (Brussel, Koninklijke Bibliotheek)
Dirk Imhof (Antwerpen, Museum Plantin-Moretus)
Guy Schockaert (Brussel, Ad hoc Design)
Yann Sordet (Parijs, Bibliothèque Sainte-Geneviève)
Claude Sorgeloos (Brussel, Koninklijke Bibliotheek)
Franck Sarfati & Olivier Sténuit (Brussel, Sign)
Adrie van der Laan (Rotterdam, Erasmus Center for Early
Modern Studies)